

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Dist.}

522

Title: *Ava man Chik tam sui*

1022

अनुमान विज्ञानः

: Anumāna Chintāni		Title
:	: Gangesa's Sphadhyaya	Author
:	:	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
522:	:	Remarks

जीवोपनिषत्तमः श्रीविष्णुनाथाय नमः प्रसन्नोपजीवकत्वात्प्रसन्नानंतरं तद्वद्विद्वत्संमतत्वात्प्रमानासागनुमानंति
 रूपते तत्रातिविशिष्टपक्षधर्मात्तान्नजन्मज्ञानमनुमितिस्तत्कारणमनुमानम् तच्चलितं पक्षधर्मो नित्यपक्षधर्म
 ममानंलिंगमिति वक्षते अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधिना योग्यात्पक्षधर्मो नित्यपक्षधर्मः विष्णुयोग्योपाधि
 शक्यतामभिचारसंशयात् अतः सहचरितयोरपि विविधा रस्येनैव श्लोके धर्मादिदर्शनानंतरं वद्विद्वद्विद्वत्संमतत्वात्
 रस्यसंभावनामात्रात् संवादनेन च प्रामाण्याभिधानादिनिनाप्रत्यक्षे प्रमाणमिति तत्र अप्रमाणसाधनेन प्रमाणप्रापण
 साधनेऽप्यसाधर्म्यस्यानुमानत्वात् एतद्वक्तव्यं संदिग्धविषयस्तान्तरं प्रतिश्रुत्यैव त्वात् तयोस्तु परकीययोरप्य
 क्षत्वात् अनुमानं न प्रमाणमिति वाक्यप्रमाणप्रापणयोर्जीव्याताच्च अपि वानुमानाप्रमाणे प्रसन्नस्य
 प्रमाणत्वापत्तेः प्रामाण्यस्यानुमेयत्वात् स्वतः प्रमाणग्रहणं तत्तद्वद्विद्वत्संमतत्वात् अतिप्रहोपायश्च वक्ष्यते ननु
 नुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानेकाव्याप्तिः न तावद्व्यभिचारित्वम् तद्धिनसाध्याभाववद्व्यभिचारित्वम् साध्यवद्विद्वत्संमतत्वात्
 भाववद्व्यभिचारित्वम् साध्यवद्व्यभिचारित्वम् साध्यवद्व्यभिचारित्वम् साध्यवद्व्यभिचारित्वम् साध्यवद्व्यभिचारित्वम्
 गित्वम् साध्यवद्व्यभिचारित्वम् केवलान्वयिन्मात्रात् नापि साध्यासामानाधिकरण्यं अधिकरण्यं साध्यवद्व्यभिचारित्वम्
 अधिकरण्यं अधिकरण्यं तदुभयमपि साध्यासामानाधिकरण्यं अधिकरण्यं तदुभयमपि साध्यासामानाधिकरण्यं
 रणाधिकरण्यं तदुभयमपि साध्यासामानाधिकरण्यं अधिकरण्यं तदुभयमपि साध्यासामानाधिकरण्यं

अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य केवलान्वयित्वात् नचैवं घट एव अभिचारः साध्याभावश्चेदकावच्छिन्न
 प्रतियोगिताकाभाववद्व्यभिचारः न च वाच्यत्वाभावस्तद्व्यभिचारित्वे नहि तादृशसाध्याभावसामानाधि
 करणभावो व्याप्तिः तद्याद्यप्रसिद्धिः प्रतियोग्यवृत्तिश्च धर्मेन प्रतियोगितावच्छेदकः तद्विशिष्टज्ञानसाध्याभावधी
 हेतुत्वात् अनुमानातिविकेयकादपि घटो नास्तीति प्रतियोगिताः तद्विशिष्टज्ञानं नास्तीति प्रतियोगिताः तद्विशिष्टज्ञानं नास्तीति प्रतियोगिताः
 स्तीति चणको ज्ञानभावस्यार्थः अससाध्यासामानाधिकरण्येन अधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः वेत्त
 केवलान्वयिनिचसाध्यासामानाधिकरण्येन अधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वं व्याप्तिः वेत्त
 पक्षे हि नुसाध्यासामानाधिकरण्यं अधिकरणत्वं साध्यासामानाधिकरण्यं अधिकरणत्वं साध्यासामानाधिकरण्यं
 रणाधिकरण्येन धर्मेन व्याप्तेः नापि स्वसामानाधिकरण्यं सताभावाप्रसिद्धिप्रतियोगी साध्यासामानाधिकरण्यं पर्वती
 यवत्तन्महानदीपक्षधर्मसामानाधिकरण्यं सताभावप्रतियोगीत्वात् इत्यत्राहोपपन्नस्य व्याप्यतापत्तेः न च
 प्रतियोगीविरोधित्वं व्याप्यवृत्तित्वं वाः भावविशेषणम् संयोगो दोषाभ्यसत्त्वाद्देरनेकांतिकत्वाभावप्रसंगान्न
 हि प्रतियोगीविरोधी व्याप्यवृत्तिर्वा संयोगो दोषोऽप्यसताभावोऽस्ति अधिकरणभेदेनाभावभेदेनाभावोऽस्ति
 नापि साध्यासामानाधिकरण्यं साध्यासामानाधिकरण्यं साध्यासामानाधिकरण्यं साध्यासामानाधिकरण्यं

भावस्यापि न तत्र सत्त्वात् न चैवं भेदाभेदः अवच्छेदकभेदेन तत्सत्त्वाभ्युपगमात् साधनवन्निष्ठा न्योः न्याभावाप्रतियोगि
तिसाध्यवधये लिख्यते अर्थमाप्य आपकभावानि रूपेणात् साध्यसाधनयोर्वाप्तिरूपत्वात् यद्विमर्शतस्तथैव
वन्महानसनिष्ठा न्योः न्याभावप्रतियोगित्वाच्च विशेषाभावकपदेवाभावव्यवहारोपपत्तौ सामान्याभावेमाना
भावात् नपि साधनसामानाधिकरण्यावच्छेदनिर्दिष्टतत्वे यदधिकरणानधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यम
साधनसामानाधिकरण्यप्रमेयत्वाद्वैयधिकरण्यप्रसिद्धेः महानसादौ समवायितयोर्वत्त्वं यद्विमर्शतो वा अत्यन्ता
भावयोः न्याभावयोः सत्त्वाधमादावप्युक्तलक्षणसंभवाच्च अथ नूनोपाधिकसंबंधोऽप्याप्तिः उपाधिश्च साध्य
आपकत्वे सति साधना आपकः आपकत्वमुत द्विष्टासंताभावाप्रतियोगित्वमभिचारे चावश्यमुपाधिः प्रति
योगित्वेन विरोधित्वं महानवस्थाननियमलक्षणां गोत्वाद्युत्त्वयोरनवधानात् अतोः न्याभावप्रतियोगित्वसत्त्वाच्च
किंतु यथाधिकरणभावयोः स्वरूपसंबंधविशेषस्तथाप्रतियोगित्वानुयोगित्वमपि न्याभावविरहात्म्यत्वेवेति चे
ति चेत् नयत्किंचित्साध्य आपकसाधना आपकधर्मनिषेधो न धमादौ प्रकृतसाध्य आपकसाधना आपकधर्म
सिद्धिर्हि हिम्याननिषेद्धांशः पावत्साध्य आपकप्रमेयत्वादौ साधना आपकत्वं पावसाधना आपकधर्मत्वा
दौ साध्य आपकत्वं निविध्यत इति चेत् आधिकरणात् पावत्साधना आपकम आपकं पश्चादप्य पावत्साध्य आप

2

आपकवायत्साधनस्यतत्त्वंनितिचेत्रसोपाधेरपितथात्वात् तथाहि साधनस्यवर्गेआपकं पावद्वैधनं
तत्त्वत्वेकमआपकंसाधधूमसाहितीयेसाधधूमस्यआपकमाद्वैधनंनद्यापकंमहानसीपवर्गेः नातापिमा
धेमावद्वैधनंअभिचारिनद्वैधनंअभिचारिनत्वेअनौपाधिकत्वे साध्याअभिचारितत्वेवगमकत्वसंभवात् तच्चद्वैधि
तम् नापिकात्मेनसंवंधीआतिः एकव्यक्तिकेनदभावात् नानाअक्तिकेविसकलधर्मसंवधस्यप्रत्येकंवक्तुव
भावात्ः अतएवकृत्वेनसाधेनसंवंधोनआतिःविषमआसेतदभावाच्च नचपावत्साधनाअप्यश्रितसाध
बंधः साधनाअपेमहानसाहोसत्कत्वेप्रत्येकवर्गेअश्रितत्वाभावात् नापिसाधनसमाताधिकरणपावद्वैधनं
मानाधिकरणसाधसामानाधिकरणपावद्वैधनंसाधनाधिकरणपहिपावद्वैधनंसाधनाधिकरणधिकरणकत्वेतच्चप्र
सिद्धम साधनसमानाधिकरणसकलमाहानसत्वाधिकरणप्रतीतेः नापिस्वाभाविकः संवन्धोस्वभावजन्यत्वेन
द्वैधितत्वाहोवाः आसतिआतिः नाप्यविनाभावः केवलान्यपिअभावात् अथसंवंधमात्रआतिःअभिचारिसंव
धस्यापिकेनचित्साहोसित्वात् धमाद्वैधनसिद्धिर्द्वैधियेवनिर्वक्तव्येतिचेत्रालिंगपरमशेषपव्याप्तिस्व
रूपनिहृपणप्रस्तावेलेक्षणभिधानस्यार्थानरत्वात् नचसंवंधमात्रेनप्यानहोवाहनुमितनुसनेः नापिआ
क्षिपद्वैधननिमित्तमिदं संवधसानेविद्याक्षिपद्वैधनप्रयोगात्किंवलाचपिनिकेवलान्यपिसंवंधोअतिरेकिणिसा

अथ दन्त्याव नित्यं जातिः एतयोस्तु निमित्तविशेषजनकत्वं अनुमितिमत्रिपक्षधर्मनेव प्रयोजिकानन्वतिप्र
सगः विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्रीः कार्यजनकत्वनिपनादिति केचित् तदपि न साध्यं
दन्त्याव नित्यसंबन्धमोः सत्वात् बहिःसमवेतान्यस्मिन्मसत्वात् नच सकलसाध्यवरसाव नित्यबहिःसमत्वं
प्रत्येकं तथात्वात् सर्वत्र तद्विषयसामान्यत्वसाध्यनत्वनदभिमतानां जाति निरूप्यत्वेनात्मात्रयः साध्यत्वं हि न सि
द्धि कर्मत्वं सिपाधमया विषयत्वं वा महानसीषवन्नेतद्भावात् नच सामान्यतोऽप्यवगतोऽस्त्वपरस्य कथ
मस्य द्वाहृषणो नासाधकतां साधयेदिति वाच्यम् स्वार्थनुमानीययोगि जातिस्वरूप निरूपणं विना कथाया प्र
वेशादिति अत्रोच्यते प्रतिमोऽपसमानाधिकरणसमानाधिकरणसंताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
यत्र भवति तेन समंतस्य सामानाधिकरण्यमिति अत्र निरूप्यते न च समवेतस्य संताभावप्रतियोगित्वेऽपि
तत्प्रतियोगितावच्छिन्नत्वेनावच्छिद्यते न च भवति न च निर्गोलीयप्रतीतेः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च
शोभेव अत्र सा सकलप्रसिद्धरूपाभावे प्रसिद्धरूपवदस्यत्वे वा वागते वा पौरुषपने वा वा पुरुषवाच्यत्वे तिसंज्ञापो न
स्यात् विशेषाभावकस्य निश्चितत्वात् यद्वा प्रतियोगि अधिकरणस्य सामानाधिकरण्यसंताभावाप्रतियोगि
तासाह सामानाधिकरण्यम् यत्समानाधिकरण्यमोऽप्यभावप्रतियोगि यद्वा भवति तेन समंतस्य सामानाधिकर

राम०
३

रण्यं स्वसमानाधिकरण्यमोऽप्यभावप्रतियोगि यद्वा क्तत्वं वा अत्र निरूप्यते न च समवेतस्य संताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
मावाऽप्यभावप्रतियोगित्वाद्यधिकरणधर्मवत्त्वं न च जातिः किंतु तद्वत्त्वस्य सामानाधिकरण्यतत्त्वं किं न च संबन्ध
सामान्येन जातिरिति वाच्यम् सर्वधर्मवत्त्वं सत्त्वात्वेन धर्ममात्रस्य आपत्त्यात् धर्मसंबन्धेन हि सत्त्वात् एव पुनरप्युक्त
न च निरूप्यते जातिरेव कर्मणि च संयोगाभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यः यद्वा प्रतियोगि वैयधिकरण्यवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव न
छिन्नत्वमसंताभावविशेषणं कर्मणित्वसंयोगात्वेनाभावप्रतियोगि वैयधिकरण्यवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव न
न चानोऽप्यभावस्याप्यव नित्यम् अत्रेदं सत्त्वाधितप्रत्यभिज्ञानात् आप्यव्यापकभावात्तानेऽपि वत्सतस्तथा
त्वेनाज्ञापमानस्य संबन्धत्वेनैव भातस्य पञ्चत्वेन चैव न मननुगमो दोषापकस्य काव्यातिरिक्तननुगतस्य वलस्य स्या
त् अथ धर्मवति वदितुं हेतुस्तो धर्मवत्त्वमिति न च भवतीति प्रतीतेः आसज्य निप्रतियोगिको वदितुं मतो रस
ताभावोऽप्यभावधर्मवति विद्येते इति कथमेते लक्षणोऽति चेत् न तादृशभावात् अभ्युपगमात् अभ्युपगमेवानुभ
यप्रतियोगिनववदितुं क्रियते अथ वा न चैवाधिकत्वमिति तच्च यावत्त्वसमानाधिकरण्यसंताभावप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका संताभावसमानाधिकरण्यमुनेत सामानाधिकरण्यम् न च वंरापाधिः तत्र सा
धनसमो नाधिकरण्यसंताभावप्रतियोगि न उपाधे र्द्वैतवत्त्वादेवोऽसंताभावस्तो न समंसाध्यधर्मादेः सामाना
धिकरण्यभावात् उपाधेः साध्यव्यापकत्वात् एतदेव यावत्त्वमभिधायिभिचारि साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिक

वि. अ०
४

लंभीयते यद्यप्यवधत्समानाधिकरणसंताभावाप्रतियोगीप्रतियोगिकागताभावासामानाधिकरण्यं पश्यतस्मत्तदेवा
नैवाधिकत्वम् सोपाधीतसाध्यवन्निष्ठासंताभावाप्रतियोगिनउपाधेयोः संताभावस्तेन समं हेतोः सामानाधिकरण्यम्
उपाधेः साधनाप्यपकत्वात् यद्वा मत्संबंधिताय छेदकरूपवत्त्वं पश्यतस्मात्तः तथाहि धर्मस्ववन्नि संबंधधर्मत्वम्
वच्छेदकं धर्ममात्रस्ववन्नि संबंधित्वात् वन्नेस्तु धर्मसंबंधित्वनवकिलमवच्छेदकं धर्मासंबंधिनिगतत्वात् न त्वेति
प्रसक्तमवच्छेदकं संयोगादौ तद्वा देशनात् किं तु वक्तव्या इत्यनप्रभववन्नि त्वेधर्मसंबंधितावच्छेदकं तादृशं च यद्वा
पश्यमेव अथवापत्सामानाधिकरण्यवच्छेदकावच्छिन्नपश्यस्वरूपेन तत्समाप्यम् वन्नि सामानाधिकरण्यहि धर्म
धर्मत्वेनावच्छिद्यते सोपाधीतसाधना अतएव साधनतावच्छेदकमित्रेन येन साधनत्वाभिमतं साध्यमवंधोः वच्छि
द्यते तत्तत्र विरोधसामुपाधिरिति वदंति अतएव च मत्र साधनाप्यपकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्यप्यपकत्वेन
क्षरणध्वंस अभिचारिण साधने एकत्र साध्यतद्भावयोर्विरोधेनावच्छेदकमेदं विना तदुभयसंबंधाभावाद्भवत्तत्र
साध्यसंबंधितावच्छेदकमस्ति तदेव हि साधनावच्छिन्नसाध्यप्यपकं साधनाप्यपकं च तत्रोपाधिः अतएव अमि
चारे चावश्यं साधिरितिसंगच्छते अमया अभिचारदेव तत्रागमकत्वेन अभिचारित्वेन तदनुमानमप्युप
जकयात् अतएव तस्मात्संबंधितावच्छेदकरूपलक्षणप्राप्तिः साधनत्वाभिमतं च कास्तीति स्फुटिकेन

राम०
४

वाक्यसंभवदुपाधिरसाधुयते लक्षणं तस्मात्साध्यसाध्यनसंबंधप्रापकत्वे सति साधनाप्यपकचम् विषम
प्राप्तस्तयोपाधिवद्वाच्यः प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् ह्यपकता च तेस्य अभिचारे त्रायकतया न च अभिचा
रे त्रायकत्वमेवोपाधित्वम् अप्रयोजकत्वसाध्यप्यपकं अभिचारिणो रणुणा धितायतिरिति सेयेया भिर्नर्भ
यो दर्शनगम्या दर्शनानां प्रत्येकमहेतुत्वम् आमुचिना शिनाक्रमिकाणामेलकाभावात् न च तावद्दर्शन
जन्यसंस्काराः इन्द्रियसंस्काराणां निमित्तहेतवः प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तत्त्वनादित्यस्य समाने विष
ये स्मरसे प्रत्यभिज्ञाने च संस्काराहेतुः अतः कथं सहचारविषयसंस्काराणां प्राप्तिज्ञानं तस्यैव अन्यथा
अतिप्रसंगात् किंच संबंधभूयो दर्शनं भूयस्तस्यानेषु दर्शनम् भूयसा दर्शनम् भूयासि दर्शनानि वा न त
था एकत्र परसपोद्भवत्वधटत्वयोर्वापि ग्रहणं एकत्रैव धारावाहिके तदीप्रसंगात् भूयस्तस्य त्रिवल
एदित्वेनाननुगतमात्रं अपि च पार्थिवत्वलोहत्वोत्पत्त्यादौ शतशो दर्शनेऽपि व्याप्नुग्रहात् तर्कसहकृतं
तथा नित्येन तर्हि सहचारदर्शनं अभिचारादर्शनसहकृतं स एव प्राप्तिग्राहकोऽस्ति आवश्यकत्वात् कि
ं भूयो दर्शनेने च तेन विना तर्क एव नावतरति प्रथमदर्शनेऽपि अल्पत्रयसंघर्षसंभवात् न चैवमेवास्तु तर्क
स्य प्राप्तिग्रहणकत्वेनानवस्थानात् ज्ञातमात्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुमिति जनकप्राप्तिज्ञानं तर्कवि
ज्ञानानां तदवस्थितिचेत तर्हि अभिचारात् सोपिन प्राप्तिरहेतुः न च तेन ह्युपवातरजातिरस्ति सामान्यप्र

श्रु० वि.
५

समासर्वोपसंहारतद्विनाभावग्रहः सामान्यरूपतावनसधृर्नगम्येतिभयोर्दृष्टीनापेक्षेतिचेतनसाया
नस्यद्विप्रससतित्वलाघवात् नतसामान्यतयाज्ञातसतदनभुपप्रमाद्य नचकाकताजीयत्वदिशंकाशमा
र्थहिनीपादिर्दृष्टीवापेक्षेतिवाच्यम् द्वितीयादिर्दृष्टीनेऽपिज्ञातानादवस्थात् नचैनाआधिक्यज्ञानआति
धीहेतुः तद्देशकालतत्रावस्थितघटादिनामुपाधित्वशकानिगलस्यकस्यचित्साधनव्यापकत्वज्ञानेकस्यचित्ता
ध्याप्यकत्वज्ञानेनस्यात् नचभूयोर्दृष्टीनंविनानतिचेत् नश्रयोपोपाधित्वतिरेकस्यानुमानाज्ञानत्वेनात
वस्थानात् अथसाध्यसाधनसहचरितधर्मात्तत्तात्तुपाधित्वसशयेत्यातिग्रहोद्वेगनस्तेषामनुपाधित्वज्ञान
भूयोर्दृष्टीनाधोभसाध्याप्यकत्वज्ञानेमतीतिरर्थभूयोर्दृष्टीनापेक्षा अतएवपावतादृष्टीनेनतत्रिष्टुपस्तावद्
प्रतिबंधकइतिताद्विधनतमाश्रयकमितिचेत् नश्रयोपोपाधिसंशयाधीनयभिचारसंशयस्यतथाप्यनुष्ठेदात्
सचनभूयोर्दृष्टीनात्राप्यनुमानादिसुक्तम् अपिभूयोर्दृष्टीवाहितसंस्कारेनवहिरिद्रियसहकारितद्यापारंवि
नापिसहचाएद्विज्ञानयताआतिग्रहात् नाविमनसः इद्रियादिवत्भूयोर्दृष्टीतजस्यसंस्कारस्यतज्जस्यस्मर
णस्यवापुमाणांतरनायनेः तस्यास्मरिणेवेणसहृद्दृष्टीगम्यसा तथाहिउपाध्याभावोआतिः श्रभावश्रवेय
जाधिकरणंतकालसंबधोवास्तप्रकाशरूपतत्तज्ज्ञानेवातचप्रथपदृष्टीनश्रवगतमेवयश्चुरादिनानवाधिक

राम०

५

सहभावाः स्ति नचप्रतियोगिज्ञानप्रधिकरणद्विज्ञानभनकयेनोपाधिज्ञानंविनातत्रस्यात् एवमुपाध
भावेज्ञातकिंचिन्नावशिष्यते उपाध्यभावव्यवहारस्तुतद्विषयमक्षतोद्दीर्घत्ववहारश्चावधिज्ञानम नचै
वतसभसबंधतत्त्वबन्धिमसबंधज्ञानादेवानुमितिः सादितिवाच्यम् उपाधिसंशयोसमुपाधितआप्ये
तसकवतउपलभकसमवधानेधोपाध्यनुपलभसहितस्यकेवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वात्
अवधारहेतुत्वाच्चाननुएवप्रथमदृष्टीनेआतिनिष्ठुपातविशेषदृष्टीनेसतिरासभादिसंशयवततत्संश
योतस्यद्वितीचेत् आतिज्ञानंतत्किंविद्यमानरुपोपाधिर्मपोपाधित्वेननज्ञातेशनिशंकपापुहीत
आप्तावपिसंशयः तस्तत्रभूयोर्दृष्टीनादिनोपाधिनिगसहारआस्यभावशंकापनीयते यदाज्ञानेमा
णसंशयात्आतिशंसयः यथाघटज्ञानसामप्योसत्याघटज्ञानेसतिप्रासाएपंसंशयाहितः तत्संश
योनुत्पत्तिमसंशयानुत्पत्तेनतत्रघटज्ञानमेवनेनमितिक्लृप्तेनशेलापिउपाध्यभावस्यआतिलोत्
तस्यकेवलाधिकरणरूपस्यप्रथमदृष्टीनेननिश्चितत्वात् आतिग्राहकंतराभावाच्च परिशेषेणसहृद्
र्शनस्यतद्राहकत्वात् तत्रिष्टुपस्यप्रामाण्यसंशयादेवनतत्संशयः नचैवेणसभवेः पिप्रथमंआतिनिष्ठ
यसादितिवाच्यम् तत्रेवाज्ञेभावात् प्रत्यक्षज्ञानेविषयस्यकारणत्वात् केचिदसंशयग्रहातथाभवहारोद

अ. वि.
६

यमाहात्म्यम् नचानाविनष्टा आरेवेसेति निमित्तानुसरणं नतु निमित्तमस्तीत्यागेपइत्यभयगमात् केचित्
साधनवच्छिन्नासंताभावप्रतियोगीसाध्यसामानाधिकरणसंसाधनसमानाधिकरणाभ्याः न्याभावाप्रतियो
गिसाध्यवत्कत्वव्याप्तिः तदुभयपि योग्यत्वात् तत्पक्षेण बहिर्धर्मसंबंधान् भवेन प्रस्यममवगतमेव महान
सेवोसंताभावोऽन्याभ्यावोवावगतत्वप्रतियोगीनव किं नवावोद्भिधमानित्यनुभवात् एतमेतद्यावगमेव प्रेस
वाध्यतइति प्राहुः तत्र एव ते तत् भूमतत्पारेव व्याप्तिः स्यात् इदं धर्मत्ववद्भिद्यावच्छेदेन न च तदनुमानोपयो
गीव किंत्ववद्भिर्मत्वंवानप्रतियोगितावच्छेदकमिति प्रथमतो ज्ञातमशक्यमेति मैवम् प्रकृतसाध्यव्याप
कत्वेत्यतिसाधनाप्यकोयासाधनत्वाभिमतं न प्रकृतसाध्यसंबंधितावच्छेदकं विशेषणं वोपाधिः उभयथा
पितइभावोनव्याप्तिः सिध्यसिद्धिभ्यां न विवेधानुपपत्तेः किंतु पावत्स्य आभिचारिआभिचारिसाध्यसामानाधि
करणमतोपाधिकत्वं तस्य च प्रथमज्ञातमशक्यत्वात् किंच न वस्तुगत्यापत्तेर्जनहेतुः किंतु आप्नित्वेन त
द्योपाध्यभावत्वम् नचापाधेरज्ञानेतइभावत्वेन ज्ञानसंभवाते विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विवर्तिष्ठान्नस्य न
चतियमतः प्रथममुपाधिधीरस्ति यद्येकं प्रतियोगिज्ञानं अवहारहेतुर्नीभावज्ञानरति अस्तु तावदेवं तथा
पिनुपाध्यभावोमाव्यवहारीठपाध्यभावज्ञानाधीनानुमितिः स्यादेवोपाधितानविनापिनचैवम् वस्तुनस्तु०

राम०

3

विशेषादर्शनैसहचारदिसाधारणधर्मदर्शनात् अभिचारसंशयात्प्रथमदर्शननतया तितिश्रुयः अथ अभिचा
रसंशयो नाभिचार निश्चयप्रतिबंधकग्राह्यसंशयस्य तन्निष्प्रयाप्रतिबंधकत्वात् अन्यथा संशयानंतरकपि नि
श्चयोन स्यादिति चेत् न अभिचारसंशयः प्रतिबंधक इति ब्रूमः किंतु विशेषादर्शनसहितसहचारदिसाधारणधर्मदर्
शनात्संशयः स्यात्तत्संशयसामग्रीनो निश्चय इति किंच यदीत्यामग्रीप्रतिबंधकापच विशेषादर्शनसहिततत्र हीर
पीति अभिचारसंशयोपि प्रतिबंधकः एवं भयो दर्शनमपि व्याप्तिसंशयकं न कस्य नवस्था इच्छा एवेति कथं व्याप्तिश्च
ह इति अजोच्यते अभिचारज्ञानतिरहसहृदं सहचारदर्शनि व्याप्तिग्राहकम् ज्ञानं निश्चयः शंकावसाचकचिद
पाधिसंदेहातर्कद्विषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात् तद्विरहश्रुतचिद्विषयवाधकतर्कचिद्विषयतः सि
द्धिरस्य तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेनानवस्थेति चेत् नयावराप्रकं न कनुसरणात्पत्र व्याघातेन शंकेवनभतराति तत्र
तर्कविनैव व्याप्तिग्रहः इति व्याप्तिग्रहापायः तथाहि धर्मोपदिष्टस्य समवहिताजमत्वेत्यतिवहिसमवहिताजम
स्यात्संसेतस्यारित्यत्र किंच सर्वदेवेव भविष्यति चिद्विषयिना विभक्तिष्वपि अत्र हंत एवोपपत्त्यनर्ति शंका
स्यात् सर्वत्र यत्रिया व्याघातः पादगृहीतान्येव अतिरिक्तं हेतुं विनकार्यं सति त्राकैतन होस्वपमेव धर्माद्यवैरु
प्यर्थभोजनस्य परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्योपादानं नियमतः कथं कुर्यात्ततेन च विना पितृत्वं भवान् तस्यात्तदपादान

३० चि०
७

मेवतादृशं काप्रतिबंधं कंशं कापांचनानपतोपादानेनपतोपादानेचनशंकातदिदमुक्तम्। तदेवत्वां क्यतेयस्मिन्नाशं कमाने
स्वक्रिया व्याघातो न भवति॥ न हि संभवति स्वयं वत्सादिकं धूमादिकार्थं निपमतोपादत्तत्कारणं तन्नेत्याशंकते चेति॥ एतेन
व्याघातो विरोधः सच सहानवस्था न निपमदत्तत्राप्यनवस्थितिरेतन्मास्वक्रियापारावशं काप्रतिबंधकत्वात्। अतएव व्याघातो
यदिशंकास्ति न चेव्यं कान्तस्तस्य व्याघातो वाधराशं कातर्कः शंकावधिः कुत इति विदुतमपस्तम्॥ न हि व्याघातः शंकाश्रित
किंतु स्वक्रियैव शंकाप्रतिबंधकेति। न वा विशेषदृशेनात्कचिच्छं कानिदृशेति चेत्स्यात्॥ न चेतादृशतर्कवतारो भयोदरी न वि
नेति भयोदरी नादरः। न तु सखत एव प्रयोजकः। अतएव न तदाहितसंस्कारो मानोतरं तर्कस्याप्रमात्वात्॥ तच्च प्रत्यव्याप्तिज्ञाने
ह हेतुतदमावेपिशानुमानाभ्यां व्याप्तिग्रहात्॥ ननु सहचारदृशनव्यभिचारदृशेन वत्त्वमिचाराशं काविरहानुकूलतर्कयोर्ही
नव्यभिचारसाधारणमिति न ततो व्याप्तिनिश्चय इति चेत्स्वरूपसंतोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात्। सत्तर्कव्याप्तिप्रमातृत्वाभावा
तदप्रमाविशेषदृशन सत्यत्वा सत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिवा। अपरेत्॥ यत्र तर्कव्याप्त्यनुभवो मूलतः तत्र तर्कात् एव सा यत्र त्वव्याप्तिस्म
रणो हेतुर्न तत्र तर्कात् एव हेति नानवस्था। अस्ति च जातमात्रस्यैव साधनता नुमिति हेतुः व्याप्तिस्मरणं तदाती व्याप्त्यनुभवकाभावा
त्तात्त्विकानुभवसूत्रावाप्रेषितव्याप्तिस्मरणपरंपरेति॥ यत्तु अनादि सिद्धकार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्कादिति तन्नात
त्रप्रमाणानुयोगे अनुमान एव पर्यवसानात् तव व्याप्तिग्रहान्यथा नुपपत्तेव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमा अनुपपत्ते

एत
७

रप्यनुमनत्वात्॥ अथेत्॥ विषयवाधकतर्कद्वितीयोपाधिकत्वग्रह एव तदधीनो व्याप्तिग्रह इति तदधिगतर्कस्याप्रमाणात्वात्। व्यभिचारदृशं का
निरासद्वारा प्रत्यक्षादि सहकारी सदृशिवेत्ता अनवस्था भयेन तर्कविना व्याघाताच्च तर्काविरहस्तत्र व्याप्तिग्रहेतर्कस्य व्यभिचारत्वात्। यत्तु यो
ग्यतामुपाधीनां योग्यानुपलब्धाभावग्रहो अपोपानांतु सार्धं व्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसाधनाभावग्रह इत्यद्वितीयोपाधिकत्वग्रह इति।
तत्तुच्छम्॥ अनुमानेन साधने अनवस्था नात्॥ प्रमाणांतरस्याभावात्॥ ये चात्रानुकूलतर्कविनैव सहचारदृशी नदिमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदं
ति। तिष्ठोपहेतुत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिष्टेता। अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव यत्तु हेतुतोपाधिरिति चेत्तन्मातोऽस्ति न हि
वैयमुपाधित्वेन तस्य हेतुत्वमाचक्षते॥ किंतु साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकार्थचे साध्यव्यावर्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याव्यतिरेकस्य व
ज्रलेपापमानत्वात् अपि च कवहिसंयोगः शक्त्यतिरेकातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान साधकम्। तत्र व्याप्त्य
पक्षधर्मत्वैकमप्रयोजकत्वेनाम॥ तस्माद्विषयवाधकतर्कभावात् तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति॥ इति तर्कः॥ छ॥ उक्तव्याप्तिप्र
कारेण नोप्याभावर्गमव्याप्तिरनुमिति हेतुः लाघवात्॥ अतो नानुगमः॥ अनेपाधिकत्वं तु तद्व्यहणम्॥ न चैवं उपाधिरिति ध्रुवजीव्यत्वे
न व्यभिचारवत्त्वेनाभासांतरं स्यात्॥ न तु व्याप्त्यभावत्वेनासिद्धिरिति चेत्तत्तद्व्यहणमुपजीव्यमपि न स्वतो दूषकम्। तत्त्वत्यस्य साध्यव्यापकत्व
साधना व्यापकत्वज्ञानमत्यस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञाने प्रतिबंधकं अतिप्रसक्ते॥ व्यभिचारज्ञानस्य तदेतत्त्वात्तद्व्यहणम्॥ तदा नोपाधिकत्वज्ञाने व्या
प्तिज्ञाने हेतुरित्युक्तम्॥ तथा च व्यभिचारज्ञानद्वारा सहसकः॥ एवं च यस्मिन्निरीक्षकतया सिद्धसाधनवनपक्षे न चैवमव्यभिचारस्य व्याप्ति
त्वे व्यभिचारस्तदभावत्वेनासिद्धिः स्यादिति वाच्यम्॥ साध्यं भाववद्भावेति हि व्यभिचारः तदभावश्च नाव्यभिचारः। केवलान्वयित्यभावात्॥ किंतु

अ० सू० चिं

८

स्वसमाताधिकरणात्पंताभावाप्रतिपेक्षासाध्यसमाताधिकरणमा॥ न चानयोः परस्परविरुद्धमिति॥ इति व्याख्यानम्॥ ॥ ॥ व्यासिग्रहश्च सामा
 न्यलक्षणाप्रत्यासत्तासकलधर्मादिविषयः॥ कथमन्यथापर्वतीयधर्मव्याख्यानं तस्मादनुमितिः॥ सा चेद्विषयसंबन्धविशेषणान्तिरिक्तेव वा
 तद्विशेष्यकप्रत्यक्षेताद्विषयसंनिर्गमस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति॥ तदपरेन मन्यते॥ तथा हि॥ धर्मत्वावच्छिन्ना व्याप्तिः स
 निरुद्धधर्मविषये धर्मत्वेन प्रत्यक्षेण ज्ञायते॥ ततः स्मृता सा तृतीयालंकारपरमार्थपरुतिष्ठधर्मवृत्तितया ज्ञायते ततो नुमितिः॥ तदनभ्युपग
 मेऽपि सन्निकृष्टधर्मविषयो धर्मत्वेन धर्मोक्तव्याप्य इत्यनुभवः॥ तथैव व्याप्तिस्मरणं तथैव धर्मवानयमिति व्याप्तिस्तत्संकोरेण धर्मत्वेन
 परुतिष्ठधर्मज्ञानादनुमितिः॥ व्याख्यानं भवता स्मरणं च धर्मज्ञानानामेकप्रकारकत्वेनानुमितिहेतुत्वात्॥ ग्राह्यादिपदेष्वपि शब्दनुभवतस्म
 रणावकाशानुभवानामेकप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमत्त्वावच्छिन्नव्याप्तिः॥ तत्र योऽप्यतः शब्दपूर्वव्याप्तिः लामोऽनुमाने तु पक्षधर्मतावलात्॥ ध
 मोवाङ्म व्याप्य इत्यनुभवो न तु सर्वो धर्मो वाङ्म व्याप्य इति॥ येन सर्वभातार्थतत्त्वीकारः॥ वाङ्मनित्यनुमितिः विशेषणभातसाध्याविशिष्टज्ञानत्वाः
 दिति पर्वतीयवक्तृज्ञानार्थतत्त्वमधुमेऽपि तस्या कचिद्धर्मस्यापि व्यापकत्वाच्चातिवेनाविशिष्टे वैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छिन्नप्रकारकज्ञा
 नस्यावश्यकत्वेन हेतुत्वात्॥ तच्च ज्ञानमेव न तु विशेषणज्ञानमापि तया गौरवात्॥ गौरवमिति विशिष्टज्ञानेऽपि पुण्यपद्विशेषणविशेष्यसन्निक
 र्षेणकारणं न तु निर्विकल्पकमानाभावात्॥ विशिष्टज्ञानमेव मानमिति चेन्न॥ दृष्टताभावात्॥ इंद्रीयपद इत्यत्र विशेषणधीनत्वज्ञानभ्युपग
 मात्तादिति॥ वैशिष्ट्यज्ञानत्वात्॥ अपि च प्रमेयत्वेन व्याप्तिं विच्छिन्नं सर्वज्ञः स्यात्तथा च परकीयज्ञानविषये पटत्वं न वेति तस्य सशयो नः
 स्यात्॥ प्रमेयत्वेन तदव्यतिरिच्यतात्॥ प्रमेयत्वेन घटं ज्ञाता संवदत्त्वं न तस्य ज्ञातातीति चेत् तत्किंच तत्त्वप्रमेयं न तन्न ज्ञानी पातस

राम
८

कलघटवृत्तिधर्मस्य प्रमेयत्वेन तदज्ञानासंभवात्॥ उच्यते॥ यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदा नुकुलतर्कादिकं विना धर्मादौ व्यभिचा
 रसंशयो न स्यात्॥ प्रसिद्धधर्मे वद्वि संबंधमानात्कालांतरवदेतां तथैव धर्मस्य मानाभावेन ज्ञानाभावात्॥ साध्यात्मेन तु सकलधर्मो
 यस्थितौ धर्मांतरे विशेषदर्शनेन संशयो न्युत्पद्यते॥ यत्र या का हो चि कीर्ती सुखादावि द्ध्यानस्यात्॥ सिद्धे र द्ध्याविरहात्॥ असिद्धस्याज्ञा
 नात्॥ तस्यात्सखत्वादिताज्ञाने सुसर्वेषु सिद्धिविहाया सिद्धे र द्ध्याभवतीत्यभ्युपेयमिति॥ तन्न॥ अस्मिद्धस्याज्ञानेऽपि सिद्धतां वरता
 नादेवे द्ध्याप्रवृत्तिस्वाभाव्यादसिद्धतपो ह्युपपत्तेः॥ न चानि प्रसंगः॥ समानप्रकारकत्वेन ज्ञाने द्ध्या कृती तां कार्यकारणभावात्ज्ञानतुल्यमा
 नविषयत्वेनापि॥ कचिदपि अकल्पनात्॥ समानावयवत्वे सत्यपि सपानप्रकारकज्ञानाभावेनेच्छाकृत्योरभावात्॥ तस्यावश्यकत्वेनापि
 रवच्चिति परसिद्धतात्॥ न च सर्वज्ञत्वेन संशयो न स्यादिति द्वायः॥ यदः सद्विषयप्रकारकं हि ज्ञाने संशयविरोधितत्वं न दृजं स्वसामग्रीविरहा
 त्॥ अतो घटत्वादिसकलविशेषज्ञानेऽपि घटो न वेति संशया॥ उपाधज्ञानाद्यभिवाहज्ञाने सग्नितव्याप्तिश्च यदनुपाधि निर्हृयते॥ ॥
 तत्रौपाधिः साध्यात्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमता व्यापकः॥ अतो पाधिकत्वज्ञानं यद्वा व्यापकत्वं न द्ध्यात्वं तां भावाप्रतिपे
 षित्वं न प्रतिपेक्षित्वं वा व्यापकत्वम्॥ मतिपो गित्वं च तदधिकरणनधिकरणत्वमिति वदन्ति॥ तन्न॥ साधनपक्षधर्मो वच्छिन्नसाध्यापको
 पाध्यव्याप्तौ॥ न च तपोरनुपाधित्वं दृष्टकती विज्ञाप्यम्॥ मित्रातनपत्वेन श्यामत्वसाधने शकपाकजत्वस्य प्रत्यक्षस्य शश्रिपत्वेन वायोः प्र
 त्यक्षत्वे साध्योद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रे प्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकारश्चाप्येतेरेति व्याप्तेः॥ न च व्याप्तिरेके पर्वतेत एव त्वादिसत्रदतरा
 न्यत्वस्यासिद्धिवारणार्थपर्वतपदविशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थं चि॥ विशेषणत्वान्न स उपाधिः॥ बाधो नी तस्यापि अनुपाधित्वापत्तिः॥

अ० चिं०
५

तवेसापत्तिः॥ इतराव्यवस्थाप्रसिद्धाविशेषाविना व्यापकत्वात्॥ वस्तुतया साध्यव्यापकः यश्चेत्तदुपाधिरिति चेत्॥ असुतथात
थापि पक्षान्तरि के साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेरैव सकलं तच्च तत्रापि स्थि॥ अथप्यापक्षे साध्यसंदेहादनुपाधिले उपाधिसात्रमुच्छिद्येता॥ विष
याव्यवर्तकविशेषाप्रत्यक्षविशेषांतेन बाधोन्नातयश्चेत्तत्परिग्रहः॥ तत्रयद्यप्येवविषयत्वात्॥ ननुयवर्तितरत्वादेरिति चेत्॥ न॥ न
हिवक्तव्यमिदं साध्यवर्तकविशेषाप्रत्यक्षसर्वत्रप्रत्येयत्वादेः सत्वात्॥ तत्रोक्तं इति विशेषतो सिद्धासिद्धिभ्यां व्याघातः॥ नहि तत्रोपाधेर्न
नप्रत्यक्षसंभवति॥ तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधना व्यापकत्वे तत्र सति तद्व्यापकत्वापक्षे साध्या व्याघातेरतो हेतोर्व्यभिचार एव॥ त
मिचारे वावश्यमुपाधिरिति चेत्तद्व्यापकत्वोपाधिः स्यात्॥ तबन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम्॥ अतएवानुमानमात्रोच्छेदकत
याजातित्वान्नयश्चेत्तदुपाधिरित्यपास्तमहस्यसमर्थत्वन जातित्वाभावात्॥ एतेन यश्चेत्तत्त्वव्याघातस्यैव प्रकारं तस्मिन्निरस्तम्॥ उपाधि
त्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात्॥ अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण सत्यतिप्रकृतयो दूषणं यश्चेत्तत्स्वव्यतिरेकश्च न साध्याभावसाधकोऽसाध्यम
पात्॥ ननु व्यभिचारे नायकतया दूषणमात्रं यथा हि साध्यव्यापकोपाध्याप्यतया हेतोः साध्याप्यत्वेन तया साध्यव्याप्यदेव्यापकतयोपा
धेः साध्याप्यकत्वमपि सिद्धेत्॥ व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि सापेक्षविनिर्गमनावरहात्॥ तस्माच्च साध्याप्यत्वेन हेतुना साध्यं साधनी
यम्॥ तथा साध्यव्यापकोपाधिव्याघाता साध्याभावोऽपि साधनीयः व्याप्तिग्राहकत्वादिदूषकतावीजम्॥ सोऽयं सत्यतिप्रकृतयेति॥ मैवम्॥
एवं हि सत्यतिप्रकृतयेऽप्याव्यवधानं न स्यात्॥ सत्यतिप्रकृतये तत्त्वत्॥ किंचैवं बाधो नोत्येवपि यश्चेत्तरो नोपाधिः स्यात्॥ व्यतिरेकेऽसाधारण्यमात्रं
ननु बाधेनोपाधिरिति प्रसङ्गः धर्मे न दूरे वदिसाधने तदभावात्॥ न च हेतुमतिप्रकृतये बाधे यश्चेत्तरोपाधिरिति प्रसङ्ग इति वाच्यम्॥ प्रत्यक्षे वदु रीतकत्वे

राम
५

नोनुल्लेखसाधोः अतिज्ञत्वादेतपाधित्वसंभवादिति चेत्॥ न॥ तत्रोपाधिरप्यहं च अतिज्ञत्वे विना न्यस्योपाधेरभावात्॥ अपि च
यवतावपवद्वत्यन्यवंपर्वतेतद्व्यवस्थं नुद्ववर्तसंयोगानाधारत्वे नुद्ववर्तान्यत्वं स्यादिति चेत्तदेव व्यतिरेके असाधारण्य
भावात्॥ व्यतिरेकेण सत्यतिप्रकृतसंभवाच्च तच्चासाधारण्यस्यापि सत्यतिप्रकृतोपाध्यापकत्वपादोषत्वात्॥ तस्मादुभयोपि
व्याप्तिग्राहकसापेक्षविरोधाने व्याप्तिश्च यः किं त्वभयत्र व्यभिचारसंशयः तया च व्यभिचारसंशयाप्याप्यकत्वेनोपाधेरैव सकलं
तच्च यश्चेत्तरोऽप्यस्ति तदुक्तोपाधेरैव व्यभिचारसंशयः केति॥ भवतु वक्तव्यं न्यायेन सकलानुमानभंगमप्यत्यहेतरो नोपाधिरित्याः
पिलक्षणां व्यापकमेव॥ नापि साध्यसमव्याप्यत्वे सति साधना व्यापकत्वमुपाधित्वदूषकतया वीजस्य व्यभिचारे न यनस्य
संश्रान्तयहस्यवासापेक्षविषयव्याप्यत्वात्॥ तथा दूषकतोपाध्याप्यत्वे स्यात्प्रयोजकत्वम्॥ अथ साध्यप्रयो
जको धर्मोपाधिः प्रयोजकत्वेन नुनाधिकदेशदत्तेः तस्मिन् सत्यभवत्वेन विनापि भववस्तुद्वयप्रयोजकत्वात्॥ अन्यथाप्यहे
तरस्याप्युपाधित्वप्रसंगादिति चेत्ताना॥ दूषणोपाधिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्चैसाध्याप्यकत्वे सति साधना व्याप
कत्वमेवेति च देवप्रयोजकं न लधिकं व्यर्थं त्वात्॥ तनूपासु च ते यस्य धर्मो न्यत्र प्रतिषिद्धे यथा ब्रह्मा कुसुमे स्फटिक लोहस्य
उपाधिरित्यावदुपाधिरिति व्याप्यत्वे हेतुत्वाभिमतं च कास्ति तेनासौ उपाधिः न वयाप्यत्वमात्रेण दूषणत्वमिति साध्यव्यापकतापी
द्यतेतव्याचसमव्याप्यत्वावोपाधिरिति चेत्॥ न॥ किं विषयव्याप्यदूषकतावीजाभावा नोपाधिराहं वाच्यत्वेन तत्त्वात्॥ पुनरुपाधि
पदमहं निमित्ताभावाद्वा॥ नाद्यः॥ तस्यापि व्यभिचारधुनायकत्वात्॥ नापरः॥ नहि लोके समव्याप्यत्वात् न्यत्र स्वधर्मप्रतिवि

अ. चिं. वजनकरवोपाधिपदप्रयोगः॥ लामाध्यासिताहतामिताहोलाभावावपुपाधिपदप्रयोगात्॥ किंचनशास्त्रे लौकिक
 १० बहार्थमुपाधिव्युत्पादनं किंतु अतुमातह्यरायं तच्च साध्यव्यापकत्वे साधना व्यापकत्वमात्रमिति शास्त्रे तत्रैवोपा
 धिप्रयोगः॥ अथेतु यद्भावाव्यामिचारविरोधिमुपाधिः नचाविसमव्याससाधनाव्यामिचारविरुद्धादितस्याभावेऽपि व्यमिचा
 त्॥ असि ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वं तच्चायं वगुणात्वम्॥ नचानित्यत्वगुणात्वव्यासिरिति॥ समव्याप्यतु व्यातिरेकस्त
 यातहि साध्यव्याप्यभूतस्य व्याप्यव्यमिवरति॥ व्यमिवारोचोतः समव्यामेवोपाधिरभेदेपि व्याप्यव्यापकत्वोत्॥ साधनं व्यापक
 त्वाच्च॥ अन्यथा तत्कत्वेनानित्यत्वे साध्ये हतकत्वमुपाधिः स्यात्॥ अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वे साधनव्यापकत्वादितुपाधि
 त्वमिति त्वत्वेन॥ तत्रातवापि होव्यामिचारसाध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तत्रेसावश्यकत्वात्वाच्चा॥ नतु साध्यव्याप्यत्वमित्यत्रा
 पित्यनौपाधिकत्वं तदेववाच्यम्॥ तथा चानवस्थिति॥ अनौपाधिपकव्याप्यत्वमपि भवते वव्यमिचारस्पष्टरितित्वात्॥ नचसा
 ध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेधानौपाधिकत्वे साध्याप्यत्वमित्यत्रापित्वनौपाधिकत्वं तदेववाच्यम्॥ तथा चानवस्थिति॥ अनौपाधिक
 त्वेव्यामिचरुहोवावदितिसाध्यव्यापकेति शेषां दन्तमेवा॥ किंचपस्यनसत्यनुमितिर्नमवति तदेवतत्रह्यरायं नतुपद्वितिके
 भवत्येवेत्येवहर्गभविहृदसादिर्यहवरात्वावाता॥ नापियहधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधना व्यापकत्वमुपाधि
 त्वसाध्यावावच्छिन्नसाध्यव्यावकोपाध्यव्यपताता॥ शब्दोपि धेयः यमेयत्वोदित्यत्रावरात्वात्साध्यापकत्वात्॥ यद्दधर्मात्तात्
 विनामिधेयत्वेनत्रहोतीतत्रावरात्वात्साध्यापकत्वेनप्रमेयत्वसाधनस्याव्यापकत्वात्॥ आहंनचत्वादीवुपाधौवहीत्य

एत
 १०

ततादशधर्माभावाच्च॥ अथसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधना व्यापकत्वमुपाधित्वं तेन धंसस्यजन्यत्वेन धंसप्रतिप्रयोगोत्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्या
 यकोभावत्वमुपाधिः॥ यामत्वे साधकपाकत्वमिति तत्र॥ यहधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापतात्॥ जलंप्रमेयं सवत्वादित्यत्र सवत्वावच्छिन्नप्रमेयात्
 व्यापकव्याप्यत्वसाध्यापकत्वसंज्ञात्॥ साध्यापकत्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यामिचारित्वे साधनावच्छिन्नस्यव्यवस्थेत्वं प्रसंगाच्च॥ किंचपह
 द्येऽपि विशिष्टसाध्यव्यामिचारविशिष्टसाध्यव्यातिरेकं वासाध्याप्यत्वात्केवलसाध्यव्यामिचारः केवलसाध्यव्यातिरेको वासाधनापः तथा चार्थानुरेकेवल
 साध्ये हि विवाहो न तु विशिष्टे॥ अथप्रततसाध्यव्यामिचारसिध्यर्थमेव विशिष्टव्यामिचारः साध्यतद्वति चेत्॥ तत्रासकालत्वात्॥ प्रथमे साध्यव्यामिचार एव
 म्हाव्यसत्रासिद्धोपाधिरिति चेत्॥ तर्हि ब्रह्मानुमानेनोपाधिर्दृष्टां स्यात्॥ किंचप्रकृतसाध्यव्यामिचारहेतुत्वेन यहधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यामिचार एव
 प्रत्यसनापोतोपाधिः स्यादिति॥ पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधना व्यापकः ५ पाद्यः पर्यवसिते साध्ययहधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधिः॥ यादवतथैव हवकत्वमपिशब्दो साध्यते तदाऽनित्यत्व
 मुपाधिः॥ तेऽर्कवाद्युक्तसाध्यव्यापकत्वमुपाधिः॥ यादवतथैव हवकत्वमपिशब्दो साध्यते तदाऽनित्यत्व
 विच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिः संज्ञात्वेन॥ तादृशाध्यव्याप्यपर्यवसितत्वादिति॥ तन्ना॥ एवाहव्यक्तस्य सावयवत्वे सिद्धे व्यक्तमिति पदव्यासमवेतं तन्मह
 त्वानधिकराद्रव्यत्वादित्यत्रातिः सरीद्व्यसमवेतत्वमुपाधिः स्यात्॥ भवति हि निगद्व्यसमवेतत्वे पर्यवसिते साध्यव्यापकं साधना व्यापकं च किंच
 यहधर्मावच्छिन्नवत्तात्वसाध्यव्यामिचोतिष्कल ५ पाद्यः॥ तदसिद्धोचकस्य व्यापकः॥ नहि साध्याप्यकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधिः॥ तद्वत्तात्वात् साध्यव्यापकत्वमुपाधिः
 ५ पाद्यः स्यात्॥ अत्रोच्यते॥ यद्यमिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यामिचारित्वमुपाधिः॥ लक्षणं तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधना व्या
 पकत्वं यहधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तदसाध्यव्यामिचोतिष्कल ५ पाद्यः॥ तद्वत्तात्वात् साध्यव्यापकत्वमुपाधिः॥ तद्वत्तात्वात् साध्यव्यापकत्वमुपाधिः॥

सपदातेनसिधाधपिषाविहसकतेसाधकप्रमाणाय।नाहितनपहः।यसाधकप्रमाणोतिअसीतवासिधाधपिषापुत्रोभयाभावस्तत्रविशिः
 साभावात्तद्वैल्यंघपिपहलस्यकेवलान्तापि।नास्पभेदकत्वेतयापिपहयदप्रतिनिमित्तमुक्तमस्यैतियक्षताधर्मस्यव्याप्तिविशिः
 हानमनुमितिहेतुः॥ननुव्याप्यतावच्छेदकप्रकारेणव्याप्तिस्मरणायधर्मताज्ञानेनयालाघवात्परमशुद्धतुल्येनावश्यकत्वाच्च॥एवंचधर्मोवाङ्मया
 पोधूमवांश्रापामितिज्ञानद्वपादेवानुमितिरुनचानुमितिप्रतिव्याप्यत्वज्ञानमेवहेतुर्लोघवात्आवश्यकत्वात्तदप्यनीयत्वाच्चैतिवाच्यम्॥तस्यनुमितेः
 पूर्वमसिद्धोयुगपदपस्थिसभावात्॥अथपथातत्राविशिष्टस्मरणोतिइदियसंनिधौसएवापिपिपिनेदप्रसयोभवति॥तथेदियसंनिधौधूम
 वन्निव्याप्यधूमस्मरणोधूमत्वासाधारणधर्मद्वनिद्विवायोऽपिपिपिनेदप्रसयोत्त॥सामग्याद्वत्त्वादिहिसएवानुमितिहेतुरितिचित्तन॥प्रसह
 सामग्रीतोऽनुमितिसामग्याबलवत्वात्अनुमितिरिवोत्पद्यते॥ननुव्याप्यमेदप्रसयअन्यथातवापिपरमशुद्धेतांयैरमशुद्धतांनतदनुव्यवसायोवाभवत्तत्तत्तु
 मिति॥अथधूमोवन्निव्याप्यइतिस्मृतःपर्वतीपधूमोद्विपसंनिकर्षेप्रथमतएवव्याप्तिधूमत्वपूर्वनिश्चयत्रमासतेविशेषणज्ञानस्यपर्वद्वितत्वात्
 तत्रपत्रचासवाकात्।वन्निव्याप्यवानयमितिज्ञानेनत्रोभयत्रापिलाघवात्पहधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनादन्यत्रापितयतिचेत्॥इदियासंनिधौ
 चेऽतीद्विपेचलिगेप्रत्यहविशिष्टज्ञानसामग्रीवृहात्तेनविनाअनुमित्यनुयायते॥अथउक्तसामग्याश्वत्रापिसत्वात्॥नचानुमानात्रयमशु
 अतवस्यानात्॥अथपथासुदेवदत्तोऽरोनवातपरमाणुराधिकरणंनवेतिसेशोबाहिरस्वतंत्रेणापिमनसाकोटिस्मरणाविशेषादरीनादिसह
 कारिवशात्तत्रन्यते॥पथावतिद्वसहकारेणबासुस्वप्राप्तुभवदरीनात्तथेहापिज्ञानोत्पत्तेरपनीतविशेष्यव्याप्तिस्मरणा
 सहकृतेनमनेसायमशुद्धिर्नयेतनेदतरमनुमितिदरीनादितिचेत्॥न॥व्याप्तिस्मरणदेःप्रमाणंतरतायतेःतदेवहिप्रमाणंतरपदसाधारणसहका

अथपरा

राम १४

यासाधमनोबहिर्गोचरंप्रमाणंनतप्रतिषेधोद्विपादि॥संशयस्वप्रोतुनप्रमेदितननिद्रादेःप्रमाणंतरत्वंतचतवापिकथंसधूमोवन्निव्याप्यइ
 तिव्यवहारस्तदानींतद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादितिवाच्यं।तत्रस्मृतधूमधूमत्ववन्निव्याप्यत्वानुमानात्॥नचत्वमतेधूमत्वेनव्याप्यत्वानु
 भवसंभवति॥अतएवयोवन्निव्याप्यवानुसोऽवश्यंवन्निमोतिव्याप्तिः।तानवतोऽनुमितिर्नान्यथा॥अथपर्वतीपधूमधूमत्वतज्ञानेधूम
 म्मेवाङ्मयापोपेतावेतिसेशयः।पिअनुमितिःस्यादितिचेत्ततीधूमोवन्निव्याप्यइतिस्मरणोविधमानेधूमत्वज्ञानस्यविशेषदरीमत्वेनसं
 शयाभावात्॥अन्यथापरमशुद्धिकुतोतस्मात्।संशयेनप्रतिबंधादितिचेत्तुल्यम्॥नचसामान्यनिश्चयस्यसामान्यसंशयनिवर्तक
 त्वाद्धूमसामान्यसंशयोभाभूतविशेषसंशयश्चविशेषविश्वपनिवर्तनीयइतिधूमविशेषेसंशयनिर्गसार्थपुण्यव्याप्तिनिश्चयोवाच्य
 इतिवाच्यम्॥पत्रहिपद्यावेत्तेकधर्मदर्शनेतत्रनतसंशयः।तच्चसामान्यविशेषेवेति॥वस्तुतस्तधूमत्वपुरस्कारेणव्याप्तिस्मरणोपहध
 म्मताज्ञानेचानुमितिर्भवसेव।तनुभावोऽभावोवाक्यमपिप्रमेदप्रतिपत्त्यत्रभावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकपोरग्रहात्॥तद्व्याप्यत्वरूप
 स्यात्तत्त्वत्वेनलिंगत्वाभावादितिचेत्॥न॥भावत्वाभावत्वाभ्यामधर्मवत्वस्यलिंगत्वात्एवंधूमालोकान्यतरत्वमपिलिंगम्॥अथ
 यद्यतिरेकज्ञानेयद्व्यतिप्रतिबंधकंनलिश्वयसाधनयाचपहधर्मस्यव्याप्यमेदज्ञानमनुमितिप्रतिबंधकमतीव्याप्तिमेदज्ञानंतद्वे
 तुःसिद्धतीतिवेनधूमत्वपुरस्कारेणव्याप्तिस्मरणोपहधर्मताज्ञानेसतिविशेषदरीनालधूमव्याप्यमेदज्ञानंतकिंतुअनुमितेरेवतत्रोस
 तेःतत्सामग्रीसत्वात्अतीनव्याप्यमेदज्ञानमनुमितिप्रतिबंधकंनव्याप्यमेदज्ञानंतद्वेतुस्यात्॥नचधूमत्वपुरस्कारेणव्याप्तिस्मरणो
 पहधर्मताज्ञानेदधूमव्यक्तिवन्निव्याप्येतिभास्यतोऽनुमित्यापत्तिरतीविशिष्टज्ञानहेतुर्नित्यमशुद्धधूमत्वस्यविशेषस्यदर्शने

निः

प्या

अनुमाननस्यात् ५

अ. वि. म.

॥ ननु योग्यानुमलविमात्रम् ॥ अथवा यौ रूपाभावप्रतीतिवज्जलपरमाणोऽपि वीताभावयद्ग्रहसंगतः ॥ अथि
 क्रूरप्रतियोगिसंबन्धकृतं यदि हि संभः पिशाचः स्नातस्तभवदुपलभेत न पिशाचानुपलंभः स्नातः ॥ मवपि
 वीजलाभिधतेजलावृत्तिधर्मतातेजोवत् ॥ सर्वममभोऽपि मेदसिद्विद्वद्व्यभिन्नेति विज्ञापणदत्ता समवायमेदसा
 धनादन्वयिन एव पृथग्युक्तयोदशमेदसिद्विद्वद्व्यभिन्नेति विज्ञापणदत्ता समवायमेदसा
 बुद्धावापन्नयोदशभिन्नेति बुद्धयतिरेकिसाधनात् ॥ नचषट्साधियत्तत्तादंशतः सिद्धसाधनम् ॥ जलादिभिन्नासुतिसमवायमिन्नेति
 मिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरभावात् ॥ पततावृत्तेद्वनातातेहितम् ॥ अतएवानिर्मेवाभनेसइत्यत्रातिसावागिति बुद्धेर्द्वेय
 याः सिद्धत्वादंशतः सिद्धसाधनम् ॥ अथानुमानमात्रेणैदमसंगतयत्तस्य सिद्धमेव साधनात् ॥ नचषटः कथं पक्षः
 साधनिश्रयेन संदेहसिद्धाक्षयिषयोरभावादिति वाच्यं ॥ सर्वापि वीतरभिन्नातन्त्रे संशयस्य न त्रिकारसिद्धाक्षयिषा
 याश्च सामान्यतो घटावषयत्वात् ॥ षट्त्वेन विशेषदृष्टानिमिद्विवर्तिनरूपेण संशयसिद्धाक्षयिष्येन भवतः पृथिवीत्वेन
 भवतेव ॥ अथवा त्वन्निमानि त्रिधमवत्वेन वद्विद्विद्वद्व्यभिन्नेऽपि पूर्वनेव संशयवत् ॥ यदा सर्वत्वेन रूपेण न पतता सर्व
 त्राविप्रतिषेधः ॥ घटादीर्देवउतरेमेदसप्रसृष्टसिद्धत्वात्तथा चैव देवविप्रतिषेधो सामान्य इतरेमेदसाधनेन न योतर

[illegible]

कलात्प्रकृतेवानुभूयमानजलादिवेधर्मस्यपितीतशब्दप्रयत्नादेवातिरिक्तं विना नुपयते ॥ नन्वितरमेदो यद्यसौ
 साभावस्तदभ्रभावाद्देवतासिद्धेः ॥ अभावस्याभावांतरभावात् ॥ यदि तेन समस्वरूपतेरावसाध्यसरोरननुभा
 इतुमानाप्रवृत्तिः ॥ भावाभावाभवाभावप्रतीतिवलादभावस्याप्यसौ ॥ भावाभावोप्यसौतिवेचित ॥ तत्राप्य
 सिद्धांतान्तरनतिप्रसक्तौ वीरुणास्वरूपमात्रेणोभाभोदप्रतीत्युपयुक्तौ वाअधिकाभावेमात्राभावावोत्वेन ॥ इतरभावा
 त् ॥ साभावस्याध्यातननेवमतावादविवेकतादवस्थमतिनसमस्वरूपमेदस्यानुपितायतिरेकित्वावासाध्य
 तात् ॥ अमेतदपि वीरुमिधुममिताभावरावसाध्यः जलत्वादिप्रतियोगीकास्तार्किकः सताभावावनतदसाधारण
 जतसुमसिंताभावयोगोर्वानेवाभावाजलतनघटादोषटादिजलत्वासांताभाववदितिप्रसक्तोदेः ॥ चित्ततोधर्मोद
 रप्रसिद्धातिताप्रसिद्धिः ॥ तावतामभावानां वैशिष्ट्यांनप्रसिद्धमतिवेतकिमेतावता ॥ नहितावोदेः ॥ त्रिष्टु मंत्रसाध्य
 ते ॥ किंनुतुजलत्वादिनां तावतोभावात्साध्यास्तेवतत्रप्रसिद्धाएव तावदोशेषधीस्तफलममृद्यासिद्धसाधनात् ॥
 मिलितानामपि साध्यतेनाप्रसिद्धिः ॥ किंचिदेकधर्माविशेषोहेतुतादिवमेलकार्यः ॥ सवनासिद्धः ॥ नवहेतोरासाधारण्यता
 वदभावयोगीत्वसयतोभवतिननुतदेकदेवोक्तिपयाभाववान्साध्यायाः तावतिपयति ॥ यद्वाजले तासंताभाव

एक ०

२२

जेतस्वासांतामावाधिकरणरुतिः ॥ असंताभावतातघटत्वसंताभाववृत्तएवमसंताभावांतरसामानाधिकरण्यं म
 पितत्रसाध्यमिति कोप्रसिद्धिः ॥ ॥ चवदतरेजावेतासिद्धाएवतवभेदप्रतियोगि ॥ तोमेयतादितिरतरमेदोपिस्त
 ग्रहण ॥ ननुपचिवीतेतरमेदकीगुरुत्वादिभोजलवदितिप्रतियोगि ॥ तत्रांतरमेदनिषेधोदितरामेदः तवतेजः प्र
 भलेभेदीजलतिदृष्टांतससाध्यवेकसात् ॥ चतुर्दशभेदानांवेकत्रविरोधेनासंभवात्तवतुर्दशभेदानांवेकत्रवतोतविरोध
 ॥ यतुसाध्यप्रसिद्धेपचिवीतरभिन्नातसाध्याधिकरणपचियमतरतातदधिकरणवृत्तपचिमानसाध्यामत्यपिनए
 वसेत्सतीति ॥ तत्रांतरतरेसाध्यालितमित्युक्ततात् ॥ लिंगत्वेवाजलादवधितश्रिदुप्रसंज्ञात् ॥ एवंतदपिचिवीज
 लेपचिवीत्वात्पत्रजलतत्रपचिवीयथातेजतेसत्प्रतेपतोस्तीत्येतिवेन ॥ अजलस्यपरादेः प्रसक्तएवपचि
 वीतनिश्चययतिरेकयभिवासादसन्नतात् ॥ तदनवधारणे तुसप्रतिपुक्ततरेमेव ॥ ननुजीवत्वीरिसामेक
 प्राणादिमत्तादिवादि कार्यवतोहेतिअरेकित्तासाध्यामसिद्धौचुप्यमाहेरकारितिरूपणनेराकार्यचनघटस्य
 सधवेयतेम ॥ तस्यतत्रासामप्यति ॥ नानुमानगमनैवासाप्रतीतिविवयितो ॥ भावात् ॥ मामेकत्वप्रतीतिविनायतिरे
 कितो ॥ नुपयते ॥ ॥ अथेवासमवायिकारणजमाकार्यन्वात् ॥ तत्रसमवायिकारणपचिवाधपद्रममित्रपचि

व्यादिभिर्नात्मसिद्धेर्नद्वन्द्वीक्यतेरेसाधनरतिचेत्॥ यदि मा मेकत्वमात्मसंयोगवत्तदाप्यद्यतदस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसा
 धारण्यम्॥ तानासमानाधिकरणानां नकारणीभूतसंयोगाप्रकार्यत्वममेकत्वमात्मसंयोगवत्तदाप्यद्यतदस्तीति ततो हेतुव्यावृ
 तावसाधारण्यम्॥ तानासमानाधिकरणानां नकारणीभूतसंयोगाप्रकार्यत्वममेकत्वमात्मसंयोगवत्तदाप्यद्यतदस्तीति ततो हेतुव्यावृ
 रण्यत्वात्॥ आत्ममनसोस्तथा तेषामिन्द्रकार्यतादिति चेत्॥ शरीरस्य त्रयसिद्धेः तत्र त्रयसिद्धेः सद्रसाधनान्॥ इषाका-असमवायि
 कारणसंयोगाद्वैदल्यमाभावीयतादौ दृष्टः न चानिरेकः शरीरे साधनरतिचेत्॥ इषाया-असमवायिकारणसंयोगावच्छेदक
 त्वस्य शरीरावच्छेदः सिद्धसाधनान्॥ अथान्यत्र त्रयसिद्धेः कतिरेकाप्यनिरूपणान्॥ अत्र त्रयसिद्धेः साधनसंयोगमिव साधनप्रसि
 द्धसाधनानि कतिरेकादिति चेत्॥ कतिरेकाप्यनिरूपणान्॥ अत्र साधारण्यवर्मेण प्रतीतयेदानीं नुमानेपटसादिन्यत्वे साधनसिद्धे
 याधनुमानप्रसंगेति॥ अत्रोच्यते तत्रा-समवायिकारणसिद्धेः शरीरसंयोगासमवायिकारणकृत्तन्निर्णयेति पथात्प्रावेष्टे
 षु गुणवृत्तिगुणानां साक्षात्प्राप्तितात्पर्यवत्॥ सेवासमवायिकारणसंयोगः क्वचिद्विचित्रः संयोगात्तत्॥ आत्मसं
 योगविच्छेदात्तन्निर्णयविशेषगुणवार्तात्वाद्वा॥ संयोगावच्छेदपथाधारेणैव दिति सामान्यतः॥ सिद्धमिच्छाधाताघत्वे
 सासमवायिद्रव्यसंयोगवत्तममेकत्वम्॥ अतएव तानासमानाधिकरणानां नकारणीभूतसंयोगाप्रकार्यत्वावसाधनमा

राम०

कृतम्॥ स्वशरीरे प्राणादिमत्तस्तेष्वपि मत्तस्वेष्टावप्यवोप्यव्यदिमाप्यप्रहात॥ यदा हेवेष्टाविस्तेष्वप्राणादिमत्तविरहानुमा
 नेष्टाविरहावेष्टादिप्रयोजिकेष्टाधारताय टकेष्टावसमवायिकारणसंयोगविरहातुमानं कार्यभाववन्निकारणाभावेति य
 मात्॥ न च सा मेकत्वशरीरवृत्तिशरीरकाधकाभावात् शरीरत्ववैसम्यपि न वसाधसिद्धेः किंमतिरेकितोति वाच्यम्॥ शरीरमा
 मेकत्वमिति शरीरविशेषकत्वेति चेत्॥ किंमतिरेकितोति वाच्यम्॥ शरीरमा
 रणिकासंस्कारजसंक्रिपात्तादिति चेष्टायासंयोगासमवायिकारणसंयोगासिद्धेः सप्रयत्नवदत्तमसंयोगावच्छेदकत्वमिति
 ॥ प्रयत्नावयवमतिरेकानुविधानान्॥ एवं च वेष्टा-समवायिकारणसंयोगाप्रयत्ने सति शरीरत्वमा मेकत्वमीक्य
 शरीरसाधवेष्टावत्तादिति हेतुः चेष्टाविच्छेदपटादौ प्रसक्तसिद्धेः॥ चेष्टाविरहानुमादसमवायिकारणसंयोगविरहोऽपि स
 यत्॥ यदा जीवक्यशरीरतदवयवो वसात्मभिन्नत्वे ससात्मविशेषगुणकारणयोगानधिकरणवृत्तिसंयोगवत्॥ प्राणा
 म्मेतत्तत्तानाकारणीभूतप्राणासंयोगवत्तात्पर्यवत्तत्रैव तत्रैव यथायथः॥ आत्मप्राणासंयोगः प्राणमनः संयोगो वा शरी
 रप्राणासंयोगेनेवामथासिद्धेर्नकारणम्॥ भागाधारत्वम्॥ भागासमवायिकारणानिरेकत्वम्॥ सकलभागाधिक
 रणावृत्तित्वात्प्रमेयत्ववदिति तादिकीर्ततेति॥ अथेष्टा-अष्टावृत्तिरुद्रमाश्रिता॥ अष्टावृत्तिरुद्रमाश्रितावृत्तिगुणत्वा

रूपयत्रैवंपथा नाश्रितमहाश्रितं वो सति कथं भतिरेकि अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तिरस्य वा प्रतीरेका धनिरूपणात् ॥ स्या
देतदिद्याया द्रव्याश्रितत्वे अतुमितेः एषिमादौ वा धानवत्तारदशायां वेप्रतियनिवाका दश्रित तादिसा धारण धर्म
दृष्टता दृष्टतद्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति स देहेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः ॥ यदेवमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थि
तिः ॥ अथवा रक्षा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर्न वेति सर्ववत्सं देहादष्टद्रव्यातिरिक्तवृत्तिप्रसिद्धं रक्षायां साधने संशयप्रसि
द्धमपि साधन्यतिरेकादितिरूपक साधनानामात्र एकारणत्वात् ॥ न वे संशया देवयज्ञे साधनसिद्धे रक्षातिरेकी वेयर्थं निश्च
यार्थं तत्प्रसूते रिति ॥ सेवं संशयेन साधनप्रसिद्धावपि तेषां निश्चयासंभवात् साधन्यतिरेकनिरूपणं योग्यानुपलभा
त् ॥ साधननिश्चये विना यो ग्यानुपलभं साधनं भावात् ॥ नापि साधनभाषका भावात् साधननिश्चयविना तद्व्यापकत्वात् निश्चया
त् ॥ न च यदेष्टाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितानां स्यात् अष्टद्रव्यानां श्रितानां स्यात् रूपवदिति साधनविषय
कोटो प्रतीकृतकं सहचतः साधनसंशय एव निश्चयकार्यकरोति अत एवेतादृश संशयोपस्थिता के सित इत्यादिसाधनम
प्यथा सत् ॥ तद्विषयं प्रतिकूलतर्का भावादिनिवाच्यम् ॥ साधननिश्चयनिना साधन्यतिरेक निश्चयमूलतर्कसाधनवृत्तारम्भ
अस्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिरितिरूपणोत्तरेदियः तर्कोदयवत्तत्सहकृतसाधननिश्चयसंशयससाधन्यतिरेकनि

राम०

३४

आपकत्वमिति उच्यते ॥ इच्छाश्रयद्रव्यसिद्धौ एषिमादौ विद्याधारताः भावेतत्तद्रव्यं एषिमापष्टद्रव्यनिर्वृत्तमष्टद्रव्यावृत्तिधर्म
वत्तार ॥ एषिमादिते वा धनसत्त्वात् अत एव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धाविद्यायामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धाविद्यायामष्ट
द्रव्यातिरिक्तद्रव्यवत्तमष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिरिते वा साधने ॥ प्रसिद्धिर्द्रव्यतरे रक्षाविशेषकाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिर
प्रतीते रितिरेव साधनस्य ॥ तथापीत्याष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितानां अष्टद्रव्यानां श्रितत्वे सति देवाश्रितता ॥ अष्ट
द्रव्यातिरिक्तवृत्तिद्रव्यत्ववारेति साधनप्रसिद्धे वदृष्टांतसिद्धे रत्यहीहेतुः स्यादिति चेत् ॥ अत्र यमास प्रतिमधाने अतिरेक
यातिप्रतिबंधात् तदेवायां यतिरेचि संभवात् ॥ न च द्रव्यत्वादेः सयत्ता धावृत्तिवे साधारण्यमात्रे साधनतदभावाभय
साधनत्वेन सत्प्रतिपक्षे तापकया देवावदम् ॥ प्रसिद्धिर्न हेतुः साधनभावसाधनत्वविषयत्वात् ॥ यत्ता भावात् साधनसाध
नत्वेन सत्तावा ॥ अत एव यावदेकान्तकूलतर्कानां वतर्किते देवदशाविशेषे साधारण्यदोषात् सुक्तसंस्वरसंते
जसत्साधन्यतिरेकिणी ॥ अतो निसः शब्दादि साधारण्येन साधनमप्यष्टद्रव्याधारत्वे वा धानतरे मष्टादौ एव
देवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तिरिति सिद्धातिपरधर्मता बलात् प्रसिद्धिर्द्रव्यवाधे साधनमतीतानस्य तदित एव विशेषविष
यत्वेनियमात् अत एव सर्वविषयाति सज्ञानवाधानंतरं तिसादेकार्थत्वेन ज्ञानतमं संभारतिससर्वविषयतज्ञान

राम०

धः सत्तामसिद्धएवसिद्धिनि। यस्यमावस्वकायकोहेतुमावोर्गहीतस्तस्मात्मावः प्रसिद्धायाकाभावाभावहूपेणहेतुनासिद्धति॥
 आयकाभाववृत्तेपातातेवाप्याभावतानावश्यंभावोत्। तथाहि एधिर्वीत्तरेभ्योमिपतेएधिर्वीत्तादिसत्रेइतरेस्वजलादेअपि
 ऋः एधिर्वीत्ताभावोर्गहीतइति एधिर्वीत्ताभावाभावेस्सेणनएधिर्वीत्तेनएधिर्वीत्तेनएधिव्यमितेरात्योः स्याभावोः प्रसिद्धए
 वसिद्धतिप्रतियोगीतानस्यवृत्ततात्प्रसत्तेणभूतलेपटाभाववत्॥ एवंममन्त्रावाप्यवृत्तिषायाआश्रयेतेसिद्धेस्वाश्र
 श्रयेयोः सत्ताभावः नदवच्छेदकंघटादिसर्वतदवच्छेदेनेकानुपलंभात्॥ जीवच्छरीरंतुनतथातदवच्छेदेनतदाश्रयेष्टीपलंभा
 त॥ तथाचेच्छासंताभावाश्रयतावच्छेदकरूपस्यनैरात्मस्यघटादौप्रारगादिमत्वाभावोवापकोर्गहीतरेतिजीवच्छरीरेया
 एगादिमतेनेष्टासंताभावाश्रयतावच्छेदकस्याभावः सामेकत्वंसाध्यते॥ एवंप्रामाण्यसाधक्यतिरेक्षिण्यपिवाविकरणा
 प्रकारवच्छिन्नतस्यसायक' समर्थप्रवृत्तिजनकत्वाभावोः प्रमायांर्गहीतोः तौविकादाध्यासितानुभवेसमर्थप्रा॥ वृत्ति
 जनकत्वेनअधिकरणप्रकारवच्छिन्नतस्याभावः सिद्धतिअधिकरणप्रकारानुवच्छिन्नेतमेववप्रमात्तमा॥ ननुसाध्या
 प्रसिद्धोक्तंसाध्यविशिष्टतानंरूपंविशेषणतानसाध्यताद्विशिष्टतानस्येतिवेत्॥ न॥ पदे, साध्यानुमितिसामग्रीस
 तातयत्तविशेषणकः साध्यविशेषकएवप्रसयोजायते॥ भूतलेपटोनास्तीत्यभावविकोषकप्रसत्तवत्तदनंतरसा

धतिरेक्रिणिगमकृतोपयिकम् ॥ नवसाध्यप्रसिद्धिर्विनेतादृशगमकंप्रतिसंभुतं संभुवति ॥ नववस्तुगमायः साध्याभावः
 तषायकाभावप्रतिपक्षीमजपातानसुगपतइतिवाच्यम् ॥ अतिरेकाभासानुपपत्तेरिति चेन्न बोः भावो यस्य भावस्य यापयते
 न गृहीतस्तदभावाभावेन तस्य भावाभावः पक्षे साध्यप्रसिद्धिर्ननु गतानतिप्रसक्तस्य गमकृतोपयिकत्वात् ॥ अप्रत्यक्षप्रतिपक्षी
 प्रकारः स्वार्थे वपरप्रतिसाध्याप्रसिद्धिप्रतिपक्षीयसंभवादिति सर्वमवुदात्तद्विपक्षिरेव ननु मानसिद्धावर्थापत्तिर्न माना
 नरं जेनेवतदर्थे सिद्धे ॥ एतदेतत्तत्त्वमितिः शास्त्रातस्तत्त्वमित्यादिना द्वादेवदतस्य नववर्तमानवित्तमवगताचरमशुभं
 र्वजीवी गृह एवेति नियमे प्रसक्तं एव गते यथाप्राप्तौ ग्यानुपलब्धा निश्चितो गृहभावो जीवनि यमवाहकप्रमाणयोर्व
 लावलातिरूपेण तद्विस्तृतकलेना विना नियमद्वयविषयसंशयजननियता जीवितिनवति संशयमायाय जीवनस
 द्वायापनुपय जीवतोपपादकं बहिः सत्कलपति ॥ यथोक्तसामर्थ्येनंतरं बाह्यस्तीति प्रतीतेः ॥ अतत्रान्वयव्यतिरेका
 म्पासंशयद्वारा गृहभावसंशयः सति नियमद्वयविषयसंशयोक्तं एव जीवनसंशय एव वाक्येण स्यात्पारकृता
 नियमात् ॥ प्रमाणयोर्विशेषात्ततदाह संशयद्वाराकरणमिति केचित् ॥ तदा जीवितस्य लिंगविशेषणस्य संशय
 तेनातुमा न संभवादर्थोपतिमिति तस्मात् ननु संशयस्य कलपत्वेऽप्यप्युक्तसंशयादप्यतदेककोटिनिर्वाहकस्य नापत्तेः

राम

२६

ननु प्रमितसंशयः कल्पनां जीवनस्येति तन्निर्णीतत्वे संशयाभावप्रसंगः ॥ किंच जीवनसंशयसमयेऽपि दृष्टताप्रयमि
 चारणवहिः सत्तगमकृतमिति चेत् ॥ न ॥ यथोक्तसामर्थ्ये प्रभवसंशयस्य कल्पना गतात् ॥ अतएव वेदते जनिष्यमाणयोः गृ
 हाभावनियमो न्यथा के संशयमायादयतीति नवाहः सत्कलपकः गृहाभावश्च योग्यानुपलभित्विनिश्चितो न संशयम
 इति ॥ अथ जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्द्विदुःखलतमवगतां तु तद्विवाहः सत्कलपना विशेषदर्शनविहृत ॥ कस
 नेवाप्रमितजीवननिर्वाहकवहिः सत्कलपननियमनिर्वाहकमरणस्याप्युचितेन तत्त्वसनापि स्यात् ॥ जीवनमरणयोः संश
 याविशेषात् ॥ अथ योरेकं वलीयोपनयपरमबलतदेकेनाप्यसंबाधेवेति न संशयः तस्माच्च शतवर्षजीवितमववा
 रुजं गृहाभावश्च निश्चितः तत्र बहिः सत्कलपनननु जीवने निर्वाहकवहिः सत्कलपननियमनिर्वाहकमरणस्याप्युचि
 ततेना तत्त्वसनापि स्यात् ॥ जीवनमरणयोः संशयाविशेषात् ॥ अथ योरेकं वलीयोपनयपरमबलतदेकेनाप्यसंबा
 धेवेति न संशयः तस्माच्च शतवर्षजीवितमवधारितं गृहाभावश्च निश्चितः तत्र बहिः सत्कलपनननु जीवनसं
 शये ॥ एवं वेदवदतो बहिः सत्कलपिते सति गृहनिष्ठासंताभावप्रतिपक्षीत्वादिति अतिरेक्रिणावहिः सत्कलपनना
 यपि सा लिंगविशेषणतीवितसंशये बहिः सत्कलपनानारसेवा ॥ किंच गृहाभावनिश्चयः प्रमाणद्वयविष

यसंशयं जयपिताजीवनं संशयमाधाधवहिः सत्तुल्यपतीति नयकमानद्विपतरवयसंशयः स एव तन्निश्रयापप्रभवजिज्ञा
 तिप्रसंगारः ॥ **मेवम** ॥ यथोक्तसामग्रीजनितसंशयवानेवंतर्कयमि ॥ योऽपानुपलक्षितेति तो गृहभावात्तन्मयः स एव
 इति जीवननियमग्राहकयोरेकं बाधं विरुद्धा योरप्रमापार्थप्रतिपादकसाजतद्विरुद्धसंशयकल्पयित्वा जीवनग्राहकबाधता
 मुतवहिः सत्तुल्यपतीति नयमग्राहकमा ॥ तत्रवहिः सत्तुल्यपतीति नयमग्राहकमात्रवाधी ॥ **मरणकल्पनेतुशत**
 वर्षजीवीदेवदत्तोवातवर्षतीर्का गृहएवेति नियमद्वयस्यापि बाधः स्यात् ॥ तद्वद्जीवनवाधे तन्निपमबाधसो वक्ष्ये कृत्वा
 रिति किंचाधजीवति योऽजीविष्यतीत्यादि ब्रह्मरक्षणा लव सुहृतादिसमयोपाधिनिपुतजीवनसुपलक्ष्यमिति तद्बाधेव
 ब्रह्मरक्षणा निबाधः ॥ **देवदत्तदेवयवगृहसत्तुल्यप्रीतिमा** ॥ तथाचाभावरूपमरणायैव पातयेः सत्तुल्यभावस्य लघु
 त्वं परिचययि गृहामोः साभावप्रयवहिः परार्थवृत्तिसंयोगाश्रयत्वं बहिः सत्त्वमिति तदेवैव मरणमेव लघुतया
 यिमरणायैव पातये जीवनमात्रलक्षितदेवकल्पयितुमर्हम् ॥ ततोऽर्थापत्तिकल्पिते जीवितमुपजीवाधमानादेवेवहिः
 सत्तुल्यनं भविष्यतीति एतावत्तर्कसहस्रोपयोग्योक्तसामग्रीमभवः संशयो बहिः सत्तुल्यपतीति ॥ नववाच्यम ॥ तर्कोऽपि वि
 पर्थयपि यवसायितेऽभासत्वं तस्य वसाने तदेवार्थनुमानमेतत्तर्कसहायवहिः सत्तुल्यनुमापयिष्यतीति ॥ यतो

राम०

३७

लाघवगौरवतर्काणां विपर्ययापर्यवसायितामेव प्रमाणसहकारित्वम् ॥ अतएव प्रसक्तशब्दावपि सहकारी सः तत्र तस्यां दृष्टाया
 मत्रप्रमाणतरमस्ति ॥ ततोऽर्थापत्तिसहकारित्वं तर्कस्य ॥ ननु स्वकारणधीनत्वभावविशेषात्तर्ककेतुगृहीतयथोक्तसंशय
 स्यपदिबहिः सत्तुल्यप्रमाणोपकुलंतदा मते गृहस्थिते वातार्द्रासंशयाधवहिः सत्तुल्यपतीत्यादिप्रमाणस्य दित्वेन य
 धादिप्रमाणपक्षेऽप्यसंशयप्रमाणशक्तिरिधानादेन्द्रियभ्रमसंशयमप्योक्तसंशयस्यापि रोधेण प्रमाणशक्ति
 निरोधानादग्रह रूपभ्रमसंभवात् ॥ यतोऽतजानां जनने भातविभ्रमत्वमप्यर्थतुल्यनियमइति चेत् ॥ **सत्तुल्य** ॥ प्रहृष्टो
 यि जीवनविषयमुद्देहाभावस्य ग्राहकप्रमाणयोरसंतराभासत्वेनाभासत्वसंभवात् ॥ यदा दोषाभावे सद्गुणस्य यथा
 त्संशयस्य बहिः सत्तुल्यप्रमाणपक्षे मिति ॥ **उच्यते** ॥ अनयोरेकं बाधं विरुद्धार्थग्राहकत्वात् इति सामान्यतोद्देहादेवतर्क
 सहस्रताद्गृहनिपमग्राहकबाधेऽनुमानादुहिः सत्त्वसिद्धिः ॥ तथा हि जीवेन प्रमाणवाधे गृहनिपमप्रमाणी ग्राहक
 मानोऽप्यपितं तद्विगीनमेरणुमानात् प्रमाणत्वाभिमतयोदयो रपि बाधा स्यात् गृहनिपमग्राहकबाधे च निः पदि
 यंति जीवनप्रमाणद्विगोविशेषणजीवितनिश्चये बहिः सत्त्वावमानादेकप्रमाणबाधे वेत्तादितर्कसहस्रता सामान्यतो
 दृष्टादेवानयोरेकं बाधमिति जायमानानुमितिः परंपरामरणस्यैव विषयीकरीती ॥ ननु बहिः सत्त्वमप्यस्य साधकं जीवन

30

राम०

35

राणामवस्थापयतीति चेत् ॥ यदेव हि विरुद्धार्थग्राहकत्वं तर्कादिना न समनिर्णीतैर्कामा एषानुमितिश्च जीजनयति
तदेव तर्कसहकारं पुनरनुसंधीयमानं गृह्णीतुं मग्राहकमप्रमाणमिति अनुमितिर्वहिः सत्यतानुक्रमं लंजिनयति सहका
रिविरोधोऽपि विविक्त्रप्रलज्जनकमात्रं ॥ न च जीवनसंशयानं न रंजदनुसंधानमसिद्धम् ॥ गृह्णीतुं मग्राहकस्येनी
वन्त्याहकविरुद्धार्थग्राहकत्वं अनुसंधानं वितर्कः सत्कल्मसेऽथ बाधप्रसंगात् ॥ अथ यदि धर्मवत्तत्रापि प्रमाणायुनर
नुसंधीयमानं सहकारिविरोधात् प्रलांतरजनकं जेदेष्टा द्रव्याश्रिता कार्यत्वादिति सामास्यतो दृष्टाते द्रव्याश्रिततानुमि
तौ यश्चाह द्रव्यवृत्तित्वाधेष्टा द्रव्याश्रितिरिह द्रव्याश्रिता ॥ अष्टद्रव्यानां श्रमत्वे सति कार्यत्वादिति व्यतिरेकिणा
त्मसिद्धिरिति भवेति ॥ अष्टद्रव्यवृत्तित्वाधेष्टा द्रव्याश्रिता सामास्यतो दृष्टादेव पुनरनुसंधीयमाना देवतिसिद्धेरिति चेन्न
अनुमितेऽपि युक्ततावच्छेदकप्रकारवत्तनियमेन तत्प्रकारकबुद्धेरिति साध्यत्वात् ॥ व्यतिरेकिणोऽयमत्र सामासा
वधारणे नोपायांतरस्योपायादेषत्वाच्च ॥ अथिव ॥ देवदत्तो जीवनमरणाभ्यां प्रतिपत्तिप्रमाणत्वात्तद्वदिति सामा
स्यतो दृष्टं लाघवसहकारेण जीवनप्रतिपत्तित्वं विषयीकरोति ॥ तथाच लंजविशेषणनिष्प्रयादनुमानादेवेव हिः स
त्सिद्धः ॥ अथ लाघवसाध्या सामास्यतो दृष्टस्यापि विशेषविषयत्वात् ॥ नियमग्राहकमानीत्यापितालंगकं रम

२८
 रणानुमानेन जीवनादहंसेवास्यापि सप्रतियहंसेन भूयसां विप्रतिवंसं संभवारं न च तर्कसामान्यतो दृष्ट्यवलंबनं
 व्याप्तियत्तु धर्मते हि वलंतत्त्वतुल्यमेव नानम ॥ लाघवात्तर्कस्य विशेषमात्रपर्यवसायकत्वेन व्याप्त्या हंसेन तुल्यत्वादिनि
 चित् ॥ तर्हि यत्तु धर्मते विलाहि शेषसिद्धिः कापिन स्यात् सर्वत्र सामान्यमुख प्रवृत्तप्रमाणस्य विशेषपर्यवसति अमसाव
 र्मणस्य प्रतियहंसे संभवारं ॥ अत्र योजकत्वात् विपरितसाधनमिति तुल्यतियमग्राहकस्याप्रयोजकत्वात् जीवनादहं
 स्य तु सामान्यतो दृष्ट्यस्योक्तिरग्राह्यता यथा र्थतुल्यमेव विपरितसाधनं व्याप्त्या हंसेन तुल्यत्वात् सामान्यमुख प्रवृत्तस्य
 सहकारिवशादि शेषपरस्यानुमानस्य तर्हि शेषविलक्षणविशेषग्राहकप्रमाणेन संप्रतियहंसे ॥ न च प्रमाणवि
 रोधेनास्य तर्कानसहकारीशादि शेषेति वाच्यम् ॥ तर्कानि च ज्ञाते विशेषपरवाभावेन विरोधार्त्त ॥ तद्वृत्तारेन दधिकवृत्तता
 देवा अन्वयात्तद्विनिवारे सप्रतियहंसेन तद्वृत्तारेऽपि न तन्वति वर्तते ॥ किं चेन्न मर्थापि तापयितुं विरोधेन संन सहकारी स्या
 त् ॥ मरणकालेन शतवर्षवर्धित जीवी गृह एवेम स्यात्ताधातुं तु विशेषणवाधा अतवर्षजीवितवाध एव विशेषणा
 भावाद्यतो विशिष्टाभावोपपत्तीति चेत् ॥ विशेषवति विशिष्टाभावात् ॥ विशेषणं भावात्तद्वृत्तात् ॥ विशिष्टस्यातिरिक्त
 र्मणस्य युगमात् ॥ अमेतु शतवर्षजीवी देवदेतो जीवी गृह एव गृहेता स्तीति प्रमाणेन द्वयोर्विरोधेऽपि तृतीयमाहाय विरोध

राम०

३०

तानमस्मिन् जीवी गृह एवेस प्रमाणघटिनप्रमाणद्वयविरोधतानजनिता प्रामाण्यसंशयां हितजीवनसंशयात् प्रमाण
 योर्विरोधायादृक्मप्रमाणविरोधवहिः सत्संभवारं ॥ यथोक्तसंशयस्याप्यमेव स्वभोरोपदृक्तगत्याः प्रमाणं तर्हि रोधि
 कस्य मतिः ॥ विरोधघटकस्य वस्तुगत्याः प्रमाणं तमेव विनिगमक मित्रितुल्यम् ॥ अत्र प्रमाणस्यापि प्रमातेन तानात्
 कतिविशेषदर्शनविनायथोक्तसंशयानंतरवहिरस्ति त्रितानमसिद्धम् ॥ अतो न प्रलपते न तत्राद्यपि निवृत्तम् ॥ किं
 च मृते गृहस्थिते वाः स्थिते वा दृशसंशयादेव बहिः संभे गृहसत्त्वं मरणं च कल्पयेत् ॥ कस्यचित्तु च दृष्टास्तु गत्या
 अत्र प्रामाण्यते अर्थप्राभासश्चैवं न स्यात् ॥ स्यादेतन्मा भूत्संशयः ॥ अणमर्थापत्तावनुपपत्तिस्तु स्यात् ॥ तथा
 हि जीवी देवदेतो गृहेता स्तीति तानेव हिः सत्त्वं विना जीवतो गृहासत्त्वं मनुष्यपुत्राति तानानंतरवहिरस्तीति वीर
 स्ति ॥ न त्रात्वयव्यतिरेकाभा अत्रुपपत्तितानं कारणम् ॥ ननु देवदेतो वा हरस्ति विघमाने त्वेति गृहासत्तादूर
 वृद्धिः ॥ अनुमानात् विघमानत्वे स नियत्रपत्रास्ति तदसदेव तदस्ति यथा गृह एव कोणो अस्मिन् मयीति वा
 मिश्रित्या मिप्रभवानुमानादिवहिः सत्त्वसिद्धिः किमर्थापत्तेति वाच्यम् ॥ हेतुसामर्थ्यः सहवात्तानदृशार्थमनु
 पपत्तितानेऽपि वाहः सत्त्वतानात् ॥ सामान्यतो मातिश्चा अनुमाने उपसंहृतुमशक्नोति तदसदेवो सिद्धिर्थापत्तुवा ॥

ननु त्रीविनेभ्यः सत्त्वमनुपपन्नं किं देवदत्तवहिः सत्त्वं विना तत्तद्विहिसत्त्वमात्रं विना वः प्रथमं देवदत्तवहिः सत्त्वाप्रती
 तेतेन विना तदमनुपपत्तमिति तानाद्यो भावः ॥ प्रतिज्ञा विमर्शयित्वा अर्थापत्तिरवतत्प्रतीता वः ॥ माप्र
 यः मतदुक्तमतीः सत्त्वमनुपपत्तमिति तदसिद्धेः ॥ ननु ॥ असदीयवहिः सत्त्वमनुपपत्तमिति तदसिद्धेः ॥ ननु
 हिः सत्त्वमात्रं सिद्धवयि देवदत्तवहिः सत्त्वा सिद्धेति चेत् ॥ न साध्यामेन हि विना ननु पत्तिज्ञानं वरुणं मा मा मा का
 रेण विज्ञेयं न प्रलम् ॥ तथा हि त्रीविनेभ्यः सत्त्वं विना तदसत्त्वमनुपपत्तमिति तदसिद्धेः ॥ ननु
 नुपपत्तं तत्र सवहिः सत्त्वकस्य पत्तिः ॥ तामन्ने देवदत्तं प्रत्येते सिद्धे देवदत्तवहिः सत्त्वकस्य तद्विदेवदत्तवहिः सत्त्व
 पयवस्मिन्नितेन तेन ह्येण कल्पना न चातेन विना ननु पत्तिज्ञानं वरुणं मा मा मा का
 वयवतीयवहिः सिद्धे ननु पत्तिपत्तेन धृमा तत्सिद्धिः ॥ तेन रूपेण व्यापकत्वात् ॥ अथोपपादकाभावकस्य पत्तिः
 भावनिष्पन्नो नुपपत्तिर्न त्वभावमात्रमिति प्रसंगात् ॥ एवं च पत्तिरेकमात्रमिति नुपपत्तिरिति नुमानसु द्वेव
 साधयिहः किमर्थापत्त्या ॥ तथा हि ॥ देवदत्तवहिः सत्त्वमनुपपत्तमिति तदसिद्धेः ॥ ननु
 नवा मस्य व्यापकत्वात् ॥ साध्या भावव्यापकत्वात् ॥ नवा मस्य व्यापकत्वात् ॥ नवा मस्य व्यापकत्वात् ॥

राम०

३०

स्वस्वसतीत्यामिहं नानुमानं विवाच्यम् ॥ अतनुपपत्तिज्ञानं विना कल्पना नुपपत्तिः ॥ अर्थापत्त्या ॥ अत्र हि सानवकाशाच्चेति ॥
 मेवम् ॥ अतिरेक्यामिह स्वपक्षे पक्षधर्मतुमिति व्यामिधीजमपि वहिः सत्त्वमनुपपत्तमिति तदसिद्धेः ॥ ननु
 तानुमानं नानुमानात् ॥ साध्या भावव्यापकत्वात् ॥ अतनुपपत्तिज्ञानं विना कल्पना नुपपत्तिः ॥ अर्थापत्त्या ॥
 चन ॥ केवसावयिनिह दस्यभावात्तदपत्त्या साध्या व्यापकत्वात् ॥ अतनुपपत्तिज्ञानं विना कल्पना नुपपत्तिः ॥ अर्थापत्त्या ॥
 स एव न अतनुपपत्तिज्ञानं विना कल्पना नुपपत्तिः ॥ अतनुपपत्तिज्ञानं विना कल्पना नुपपत्तिः ॥ अर्थापत्त्या ॥
 शेष एव ॥ वयि अतिरेकी अतनुपपत्तिज्ञानं विना कल्पना नुपपत्तिः ॥ अतनुपपत्तिज्ञानं विना कल्पना नुपपत्तिः ॥ अर्थापत्त्या ॥
 नवहिः सत्त्वमनुपपत्तमिति तदसिद्धेः ॥ ननु ॥ असदीयवहिः सत्त्वमनुपपत्तमिति तदसिद्धेः ॥ ननु
 रूपव्यापकत्वात् ॥ उपरि सविताम् मेरुलोकव्यापकत्वात् ॥ अतनुपपत्तिज्ञानं विना कल्पना नुपपत्तिः ॥ अर्थापत्त्या ॥
 विद्यासताभावप्रतियोगितत्त्वप्रतियोगितत्त्वस्य दस्यभावात् ॥ अतनुपपत्तिज्ञानं विना कल्पना नुपपत्तिः ॥ अर्थापत्त्या ॥
 वविज्ञेया सन्निवर्धतृतीयलिंगपरामर्शः ॥ विनप्रसत्तेण ॥ नवव्यापकत्वात् ॥ साध्या भावव्यापकत्वात् ॥ नवा मस्य व्यापकत्वात् ॥
 पमनसैव सत्त्वमनुपपत्तमिति तदसिद्धेः ॥ ननु ॥ असदीयवहिः सत्त्वमनुपपत्तमिति तदसिद्धेः ॥ ननु

39

सम०

39

तेन सतीति ज्ञानमस्ति ॥ न वयतिरेक्यास्तत्संभवति ॥ पर्वतनसससाधस्याप्रतीजोयतिरेक्यासमिति ह्युक्तम् ॥ न
च पर्वतनससाधिसिद्धेतेन विना न्ययपतिप्रतिबंधानमपिनेतिकथमर्थायतिर्यगिति वाच्यम् ॥ अधिकरणविनानुय
यधमानं न सप्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धतरदमधिकरणं कल्पयतीति चेन्न ॥ मपरनससाधिमकारणं न स
त्वा रितिसामामतो दृष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं पर्वतनसंगोचरयातिं प्रसिद्धविशेषबाधसहकृतसामास
ज्ञानजनकममाणप्रसिद्धेतेविशेषमादायज्ञानजनकत्वनिपमात् ॥ अतएवानिसत्तातवाधानेतं हिसादे
ज्ञानजनकत्वसिद्धतदंतित्यत्वमादायसिद्धतीत्याचार्यः ॥ यद्वा मपरनसंगपर्वताधिकरणपर्वततरानधिकरण
त्वसन्निधाधिकरणत्वात् सर्वतत्त्ववदित्यमप्यतिरेकी ॥ अथवायः समाविता न्नदितरवृत्तिः सन्ततद्विस्तृतवृत्तिर्न
भवतिसंततवृत्तिर्भवतीति सामामतोपतरर्थातमविनेत्याप्यापर्वतरनित्वसिद्धतीति ॥ एवंपीनोदेवहतोद्वानभुं
जेरसत्राप्यमसिद्धात्रिभोजनस्य भोजनसाधनीनतज्ञानरात्रिभोजनमादायसिद्धति ॥ अथ यथाः भोजनीपीनइत्य
न्नयोपपत्तात्तानेतथापीनेद्वानभुंजइत्यत्रापिद्वामोजनसबाधाप्रोपताघटकरात्रिभोजनस्यापिअप्रतीतिः ॥

राम०

32

वरम ५

32

खे २

चित्र
भवती

रामः

33

व्यवस्था ~

श्री २

ग्रेहि ३

जनक

जनक

५२

वि२

नि२

का४

ज्ञातिहिविना केन रूपेण ज्ञानस्य नुमिति ज्ञानकत्वं वा का विशेषजन्यत्वस्यापि ज्ञान्यतावच्छेदकरणापरिचये दुर्ग्रहित्वादित्यये ॥ अन्वयव्या
 स्यभिधायकावयवाभिधानप्रबोजकज्ञानजनकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्स्यामावयवत्वमन्वपि हेतुत्वम् ॥ एतदेव व्यतिरेकव्याप्यभिधाय
 कपदप्रक्षेपात् व्यतिरेकि हेतुत्वम् ॥ अन्वयव्यतिरेकोदाहरणकांक्षाप्रबोजकतत्त्वाभावावयवत्वमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वम् ॥ यदा यत्सपत्स
 तौ विषयास्तौ हेतौ र्वनमन्वयव्यतिरेकी ॥ अतन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरण्याय कस्य कस्य हेतुवचनः केवलान्वपि ॥ यदा अनुमि
 तिगति कारणीभूतं तेषामर्थप्रयोजकशब्दज्ञानकारणासाध्याविषयैरावृधीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्व
 मन्वपि हेतुत्वम् ॥ एतदेवाप्रतीतसाध्यसाधनान्वयैर्हेतुत्वमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वम् ॥ एतदेवाप्रतीतसाध्यसाधनान्वयैर्हेतुत्वमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वम् ॥
 म ॥ कथायां धर्मादित्येव प्रयोजकमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वम् ॥ सामान्यवत्वे सति वाचकराप्रतिपादकत्वादित्यर्थं ॥ यार्थक्ये ध्वि
 भक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभक्तिरित्यवच्छेदकस्य अन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वम् ॥ तत्र सप्तमीवलात् सामान्यवत्त्वस्य वाचकराप्र
 त्यक्तत्वं सामानाधिकरण्याप्युक्तौ विभक्तिहेतुत्वान्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः ॥ न त्वयमर्थः ॥ सामान्यवत्त्वमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वम् ॥ एतदेवाप्रतीतसाध्यसाधनान्वयैर्हेतुत्वमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वम् ॥
 त्वमित्याकांक्षायां धर्मस्य तपोरुपदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राप्त्यात् ॥ तत्पदार्थनायोदाहरणं तत्रानुमितिहेतुत्वं ॥ यदा मर्त्यपरवाकावयव
 ज्ञानेकव्याप्यत्वाभिमतवन्निष्ठनियतार्थकत्वाभिमतसंबंधबोधजनकशब्दसमुदाहरणत्वम् ॥ सामान्यवत्त्वासाध्यसाधनसंबंधव्य

क ५
 विशेषः ५

रामः
 ३८

जगत् ५१ ॥ ११३ ॥ साध्यसाधन ५

भावसंबंधबोधकत्वं च विशेषतः क्षणाद्वयं व्याप्यवयवदृष्टांतवचनमुदाहरणमिति ५८

विशेषः

धकत्वं साध्यसाधनान् ॥ दृष्टांतप्रयोगस्य सामर्थ्यकत्वेनासार्वजनिकत्वात् ॥ यो यो धर्मवान् सोऽभिमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः ॥ नापि प्रचू
 तानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्यपनायकं वचनं तत् ॥ उपनयाति व्याप्तेः ॥ अत उपनयाभिधानप्रबोजकज्ञासाजनकवाक्यमु
 दाहरणमेतदेवान्वयव्यतिरेकव्याप्तिविषयकभावसंबंधबोधकत्वं च विशेषतः क्षणाद्वयं व्याप्यवयवदृष्टांतवचनमुदाहरण
 मिति तत्र विशेषितं लक्षणाद्वयमित्येव ॥ अत्र च व्याभिचारवारणाय वीर्यासाक्षाद्वयत्र च सामानाधिकरण्यादेव व्याप्तिप्रतीतिरनवीर्या
 केवलान्वपि न्युभेदानुमानेव वीर्यायामपि व्याभिचारतादवस्थमिति वयम् ॥ वीर्याचयस्य देनतु तस्य देऽपि विरुपस्थितयोरपि तस्य
 देनपरामर्शविरुद्धिस्थवाचकत्वादिति न्युत्पत्तिविशेषः ॥ यथा यद्यस्याप्यप्रतिज्ञाहिलं नोदत्तम् ॥ इदं च साध्यसाधनोभयाश्रयविकलानुप
 दर्शितान्वयविरुद्धो यदर्शितान्वयानुपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकविरुद्धो यदर्शितव्यतिरेकमेदाभास इति ॥ उदाहरणं नंतरं भ
 वतु व्याप्तिरप्यापि व्याप्तिर्किं पक्षेव तेन केसाकांक्षायां व्याप्यपक्षधर्मत्वोपदर्शनायोयनयः ॥ तत्रानुमितिहेतुत्वं तीयलिंगपरामर्शजनकावयव
 त्वं उपनय इति मितिसामान्यलक्षणम् ॥ साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वम् ॥ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगि मत्त्वबोधकावयवत्वं वि
 शेषतः लक्षणाद्वयम् ॥ उदाहरणं तत्र प्रयोगदर्शितवाच्यं तीयलिंगपरामर्शस्य वीर्यास्यपक्षधर्मत्ववगाहिनेऽवयवोत्तरादभावात् ॥ तदननु
 यगमेव पक्षधर्मताया अभावात् ॥ न च हेतुवचनादेव तदवगमस्य को हेतुश्च कांक्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपस्यायकस्यातत्त्वात् ॥
 वादिवाकादेवात्तेय इति चेत् ॥ तदर्थं साक्षिदत्तेनानात्वेयकत्वात् ॥ अन्यथा प्रतिज्ञावाकादेव सर्वज्ञेयः वयवोत्तरविलयात् ॥ प्रतिपाद्यार्थं

७ बुद्धिविषयलोपलक्षितधर्मावृत्तिनबोधकत्वात् ७ ॥ ११३ ॥ जगत्साध्यनमस्यत ७

—m

अ० वि०
३६

वचसात्रहत्पन्यवेतिपरत्वम्॥ अर्थविशेषत्वात्पुनरुपसंहारं॥ अगममनित्यंशुदाश्रयत्वादिप्राप्तिविहृतसंकीर्णसाधार
णाव्यतिरिक्तिकाङ्क्षित॥ नापि सपक्षविपक्षगतसर्वमेव सपक्षविपक्षव्यावृत्तान्तरत्वं अर्थविशेषात्वात्॥ अनुपसंहार्यव्यापेऽत्र॥ किंचप
क्षतिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्यव्याप्यः प्रज्ञातिरिक्तसाध्यवतोऽपि सिद्धेः॥ साध्यवतः सपक्षत्वे विच
क्षितेः सिद्धिः वृत्तिमतामस्य साध्यवद्विपक्षान्तरवृत्तित्वनियमात्॥ नापि पक्षान्तरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षिरिक्तसाध्याभा
वकसात्रहत्पन्यत्वं॥ अनुपसंहार्यव्याप्यः॥ असाध्यवद्विपक्षान्तरवृत्तिः॥ तस्यपक्षेऽपि साध्यवद्विपक्षेः॥ नापि पक्षवृत्तित्वे विहृतान्यत्वे
च सत्यनुमितौ पक्षिकसंबन्धस्य न्यत्वं अर्थविशेषात्वात्॥ रातेतानुगतं सर्वमेव लक्षणाप्रत्युक्तं प्रत्येकमेव दृष्टात्वात् उभवावनेवादिनि
वृत्तेऽत्र॥ इत्यतः॥ इमं कोपुपस्थापकतावच्छेदकस्य वत्त्वं॥ विहृतान्यत्वं वृत्तित्वे सति अनुमिति विरोधिसंबन्धाव्यावृत्तेः तैकोक्ति
कत्वे सति साध्याभाववन्ता त्वेवैतैकोक्तिकत्वम्॥ तच्च साधारणा तैव रूपेणाज्ञातस्य प्रतिबंधकत्वात् परस्य तथैवोभवावनाञ्चलक्षणा
नुरोधेन प्रत्येकमेव हत्वा भासत्वं प्रज्ञासाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे तैनासाधारणस्य साध्यवद्विपक्षव्याप
स्यापकतपादृष्टात्वात् प्रज्ञेनाव्याप्यः॥ नचैवसाध्यवने विभागाव्याप्यः स्व रूपसत्तानुगत रूपेणात्रयं मैकीरुपसमविभागाकरणात्॥ तत्र
वसाध्याभावज्ञापकत्वेन बाधप्रकरणासमयोः तदज्ञापकतयाऽप्येवमुपसंग्रहः॥ नूनं कत इति वाच्यम्॥ तत्रैकापाः नियोगप्रयत्नोपानेहत्वा
तत्त्वसाधारणात्वं साध्याभावज्ञापित्वं सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिन्यनुपसंहार्यं॥ नित्यागंधवत्त्वादित्यसाधारणो संयोगादिसाध्यकेद्रव्यत्वे

राता ०

३६

जातिव्याप्येः॥ अतएव न साध्यवन्वृत्तित्वेनापि तिरिक्तसाध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे
स्य दृष्टकत्वे विशेषवैयर्थ्यं॥ अतएव मुक्तैनानैकांतिकमित्येवोभवात् तैत एववादिनिवृत्तेः॥ ननु सपक्षगतत्वमपि अनुपसंहार्यव्याप्यं
असाध्यवद्विपक्षवृत्तित्वेति चेत् सपक्षगतत्वमपि अनुपसंहार्यव्याप्यं॥ नापि सपक्षविपक्षगतत्वमर्थविशेषात्वात् विहृतो व्यावृत्तं इति चे
त्तं॥ विपक्षगामित्वस्यैव दृष्टात्वे तस्याप्येव तद्वर्तमानत्वात्॥ अथ पक्षान्यसाध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साधारणात्वं तै न सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिन्यनुपसंहार्य
येनोति प्रमेयः॥ नच अर्थविशेषात्वात्॥ दृष्टोऽनिसोद्यरकारो मयद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे
केद्यत्वादिति चेत्॥ दृष्टकतापुप्योक्तकतं पदमंतराभावे ह्येवानुपपत्तेः॥ साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे सति सर्वसाध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे सति सर्वसाध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे
रुक्तमित्यस्यैव तदभावाच्च॥ एतेन हेत्वाभासोत्तरव्यवच्छेदकं लक्षणात् तरेऽपि विशेषागंधवत्त्वादिन्यनुपसंहार्यं॥ असाध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे
दृष्टकत्वात् विहृतस्यापि तच्चानेविपक्षवृत्तित्वे तदज्ञापकतासाधारणात्वं॥ अन्यथा तस्य हेत्वाभासोत्तरात् तैः॥ उपाधेरसंकरात्॥ सर्वमनित्यं
प्रमेयत्वादिन्यनुपसंहार्यं इति नित्यः शब्दत्वात्॥ नित्यागंधवत्त्वादित्यसाधारणात्वं साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे
साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे
ननु सपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे
व्यापिधीदृष्टायामपि साधारणात्वात् तैः॥ नचैवसाध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे साध्यवद्विपक्षवृत्तित्वे

निश्चितसाध्यवदिप्रज्ञावत्तत्त्वस्य तत्त्वात् ॥ शब्दो नित्यत्वव्याप्तिग्रहेति शब्दे साध्यनिश्चयान्तातिव्याप्तिः ॥ न च द्रष्टव्यमेतत्त्वादिति सद्भाव
 व्याप्तिः ॥ साध्यसंदेहशायोत्पत्त्येव हेत्वाभासत्वात् ॥ प्रष्टव्यमिति गंधवत्त्वादित्यादि वस्तुतसाधारणशब्दोत्पत्त्यः शब्दत्वादिति विरुद्धशब्दो
 नित्यत्वाशब्दत्वेदिति सद्देतुरेव आस्यज्ञानस्य दुरुषत्वादित्युदाहरणभावादसाधारणोत्पत्त्यः ॥ तथापि प्रकृतदशायां साध्यतदभावे नि
 श्चयेन तस्य दोषत्वं अन्यथा प्रकृत्वा भोग्यसंज्ञात् ॥ अथ सर्वसंप्रकृत्यावृत्तिरेव दोषो न तु विप्रकृत्यावृत्तिरपि तस्यानुपरात्वात् ॥ तत्र विप्रकृ
 त्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परसाध्यसाधकमेवोपन्यस्येत् ॥ न व साधारणकतया दोषवत्तत्रोभयव्यावृत्तत्वेनानादिति वाच्यम् ॥ व्याप्तिग्र
 हकंसहजानेन तदभावद्वारेण संप्रकृत्यावृत्तिमात्रस्यैव दोषत्वात् ॥ किं व शब्दोत्पत्त्युदाहरणवत्त्वादित्युक्तनिवृत्ते तावन्नेदमुदाहरणत्वेनैव वा
 दिनिग्रहात् ॥ तद्वद्भावेनैव दिनिवृत्तेऽनवत्त्वं न तु प्रतीयम् ॥ असाधारणोत्पत्तिरेकेणापि तदुदाहरणत्वात् ॥ न च व्यतिरेकिप्रयोगो न दुपन्यासः
 व्याप्यप्रकृत्यर्थतयोरपि होत्रे किंचित्करत्वात् ॥ स्वार्थानुमाने च सर्वसंप्रकृत्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमिति ॥ उच्यते शब्दत्वं साध्यवत्त
 तदभाववत्तत्त्वेन ज्ञातम् ॥ अर्थोत्पत्तिरेकीतया वाप्यज्ञेसाध्यतदभावे च साध्यपदत्वोपात्तः ॥ अन्यथा प्रकृत्यावृत्तिव्यानुपपत्तिरिति
 ॥ साध्यतदभावोत्पत्त्यपकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणोत्पत्त्यः सत्यपि प्रकृत्योद्देशे तत्तथा अत्र स्वकरोति ततो भेदः ॥ असाधारणोत्पत्तिरेकि
 प्रयोगो परस्य सर्वसंप्रकृत्यावृत्तत्वमात्रमुदाहरणसाध्यभावोत्पत्त्युक्तत्वात् ॥ न तु विप्रकृत्यावृत्तत्वमपि यतिरुक्तत्वात् ॥ अर्थत्वाच्चापदा विप्र
 कृत्यावृत्ततया साध्यमिदं संप्रकृत्यावृत्ततया साध्यभावमपि साध्यपदशब्दोत्पत्तिरेव सुवर्तते तद्वदनेन मपि लक्षणां तु सर्वसंप्रकृत्यावृत्ति

रामा०

३९

ज्ञानेन तु विप्रकृत्यावृत्तत्वमपि व्यर्थं विशेषणत्वात् ॥ विरुद्धमसंभवेनोपाधिना साधारणमवपि अन्यथा शब्दवगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभा
 सांतरता नोपपत्तेः ॥ अतुपसंहारो नासत्यपि प्रकृत्यः सिद्धसिद्धिपरोधात् ॥ न प्रिकेवत्वाचपि धर्मावच्छिन्नप्रकृत्यः केवलान्वपि साध्यसाधकस्य स
 देतुत्वात् ॥ व्यतिरेकि साधकस्य अतदभाववद्भावेन साधारणत्वात् ॥ अन्यथा संशया हेतुत्वेनानैकोनिकतान स्यात् ॥ सर्वकारिकं सत्त्वं
 दिति साध्याप्रसिद्धा व्याप्यत्वा सिद्धमपार्थक्यं वा सध्यप्रसिद्धौ साधारणमेव न च प्रज्ञाया साध्यवत्तदवृत्तित्वं प्रज्ञातिरिक्तसाध्यभाववदिति त्वं
 वा साधारणत्वं व्यर्थं विशेषणत्वात् ॥ न च विरुद्धं विशेषणस्य व्यावर्त्यमित्युक्तम् ॥ नाथं ततो भावपतिपोरासाध्यत्वे सति केवलान्वपि धर्मा
 विच्छिन्नप्रकृत्यं सर्वमभिद्योपेयमेव त्वदित्यत्र विप्रतिपत्त्या प्रकृतदशायां प्रकृतसाध्यनिवृत्तेनानुपसंहारिरापव्यापकत्वात् ॥ अथाप्यज्ञा
 तिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुक्तापत्तिरिति सवरोनुपसंहार्यः ॥ पहिवपके व्याप्तिग्रहः कथंचिन्नदाशब्दोपहृतिव्याप्तिकानुमानवदभेदानुमान
 च ॥ सद्देतुरेवेति चेन्न ॥ तत्रैव सद्देतावतिव्याप्तेः सर्वसंप्रकृत्ये पक्षातिरिक्तसिद्धेः ॥ असाधारणविरुद्धयोरपि व्याप्तेऽन्नेदपकताया व्य
 र्थविशेषणत्वाच्चा ॥ न च द्रष्टव्यकतानैकोनिकत्वेन न तु प्रत्येकमिति वाच्यम् ॥ अर्थगत्या व्यर्थं विशेषणत्वात् ॥ नापि विप्रतिपत्तिविषय
 मात्रवृत्तित्वं केवलान्वपि साधकेऽपि ॥ सर्वसंप्रकृत्यं मात्रा श्रीश्रीभावादिति ॥ उच्यते ॥ व्याप्तिग्रहानुक्तासैकधर्म्युपसंहारो भावी प्र
 सहेत्वभिमतोऽनुपसंहारो सवान्वयेन व्यतिरेकेणाव सर्वसंप्रकृत्यं ताभावात् ॥ द्रष्टव्यं नित्योद्यताकाशो भवति द्वित्वात्प्रत्यत्वादित्या
 दो साध्यसाधनसाहचर्यज्ञानात् तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायां ननुपसंहारित्वेनैवत्वात् ॥ केवलान्वपि धर्मावच्छिन्नः पक्षकोर सर्वमभि

अ. चि. ४.
३८

धेयं प्रमेयत्वादि तिसद्वैतं धर्मैरेव सान्त्वयि पक्षतावच्छेदकः निश्चित साध्यवदिति त्वात्ताविप्रतिपत्त्यापकेत्वेतदनुपसंहार्येव व्यतिरेकिसा
 धेकेसाध्याभावद्वितिसंज्ञातदशावाप्तिदृष्टांतदवगमेसाधारणसंकरराखेव्याप्यत्वसिद्धस्यसामेऽहोवयंतद्विभारवदुपसीयत्वा
 तदवगमाद्यकाज्ञोभयद्विद्वित्वाऽप्यत्वविरुद्धमेवतेनोनुपसंहारिप्रतिसंधानेपदिव्याप्तिग्रहः ॥ तदनुमितिरेवतदभावेव्याप्यत्वासि
 द्धिरिति निरस्तमुपजीव्यत्वात् ॥ विरुद्धोनसाध्याभावव्याप्येसंयोगादित्वागादित्यासाध्यत्वसद्वैतौऽतिव्यासेः ॥ नापिसाध्यवच्छिष्टा
 सताभावप्रतियोगीयत्वं ॥ इदं गुणत्वादित्यादौसंयोगादिव्याप्यतित्वात्तेः किंतुसाध्यासामानाधिकरण्यासाध्याभावव्याप्यःसाध्यव
 दन्योभावव्याप्योवाविरुद्धः ॥ साध्याभावत्वभावाभावसाधारणसाध्यविरोधित्वमात्रेनावेसाध्येऽभावाभावस्यभावत्वेऽपिनात्यातिः
 ॥ अभावाभावोऽभावप्रतियोगिनिरुद्धत्वेनसावभिन्नराववानवभावेनोपपत्तौकिं सधिकेनेतिवाच्यम् ॥ वधकविनाअभावप्रतीः ॥ प्रमा
 त्वात्तान्यथाअत्यंताभावोऽयोऽयाभावयोरसिद्धिःअथसाध्यहेत्वोऽरुद्धेसाध्यसत्त्वेहेत्वोसिद्धिःहेतुसत्त्वेसाध्याभावसिद्धौबाधः ॥ नच
 प्रमात्वान्नान्यथाअत्यंताभावोऽभावयोरतरेणसाध्याभावसिद्धौबाधोननतत्तेनेवेतिव्याप्ताविशेषणवैयर्थ्येदितिचेत्रहेतोःपक्षेसाध्या
 भावानुपस्थापनेऽपिप्रथमोपस्थितविरोधस्यवैयर्थ्यत्वेनप्रत्वात् ॥ नसाध्याभावेसंबंधोव्यतिधारणवदोषोनतुतद्विप्रतत्वमपिगो
 रवान्नसाधकत्वेवार्थत्वा- ॥ नचसाध्यसहचरित्वासाध्याभावसहचरित्वागमकत्वमप्ररूपायामशक्तौविशेषाऽसिधेनश
 षोत्रायकतयानव्यर्थविशेषणान्नचामनैकोक्तिकसामान्यलक्षणोऽपिविषयकगामित्वेनविशेषणंअसाधारणव्यासेः ॥ सावा

रामा
३८

रणत्वेतुसपक्षतित्वसहितमितिवाच्यम् ॥ विषयकगामित्वस्यसाधारणत्वात् ॥ अधिकस्यव्यर्थत्वान्नचविरुद्धत्वासेंथं तद्विपक्षग
 मित्वेनतद्वैतभावात्तदभावेनैकोक्तिर्विप्रक्षेपसंबंधोनदृष्टकतावीजं ॥ साधारणव्याप्येः ॥ नचतत्रान्यदेववीजंहेत्वाभासा
 धिव्याप्येतिचेत्तवस्तुतावदेवंतथापिसाधारोविरुद्धप्रवेशोवज्जलेपरव ॥ अथेतुविरुद्धेसकृतेनव्यर्थत्वसाधारणस्यवच्छेद
 त्वात् ॥ नाथंसाधकतानुमितौएतस्यापिव्याप्यत्वात्तौलक्ष्यमादौव्याप्येऽसर्वतित्वाव्यानुमानेदोषःपरस्यव्यर्थत्वमधिकत्वमच
 विरुद्धत्वादिअत्रशुद्धाधिक्यमित्यतिचुः ॥ तन्न ॥ अर्थाहिलिङ्गनवव्यभिचारवादेकविशेषणावच्छेदेनव्याप्ति- गौरवादिनिवृत्त्ये
 ॥ नचार्थगत्याव्यर्थत्वेऽपिविरुद्धत्वादित्यत्रोभावनशक्त्या ॥ आवश्यकतादिवेचनेऽभावस्यशक्यत्वात् ॥ हेतुदोषन्यासेवाधि
 कप्रथमेनद्वितीयस्यरुतकर्तव्यस्येदुविधीज्ञत्वात्तन्ननीलधूमत्वादित्यादौविशिष्टकर्तव्यनरुतत्वमत्वादित्यनेरुतमितिचेन्नत
 थानुपन्यासात्तान्यथानीलानन्वयापत्तेः ॥ अथेतुसाध्यानवगतसहचारसाध्याभावसहचरित्वविरुद्धः ॥ अन्यथापथिव्यापिप
 त्वेनैतरमेदानुमानेविरुद्धेस्यात्साध्याभावाव्याप्यत्वात् ॥ नचैतसाधारणसपक्षसत्त्वात् ॥ नचसाध्यसहचाराज्ञानदशायासा
 धारणातिव्याप्तिः ॥ तदतस्यापिविरुद्धत्वादिति तन्न ॥ विप्रक्षगामित्वमात्रंषकमित्युक्तत्वात् ॥ अतरावव्यभिचारितोयतिरेक्यनैको
 तिकारवनापिसाध्याभावसाधकत्वेनअप्यकत्वेवासाध्याभावसंबंधवुद्विनातदज्ञानात् ॥ नापिसाध्यवदन्योऽयाभावव्याप्यत्वं
 व्याप्यत्वविचनेव्यर्थंविशेषणत्वात् ॥ नापिस्वव्यापकाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वंसाध्याभावस्यहेतुव्यापकत्वप्रतीतौहेतुसा

३८

ध्यामावमान स्यावयुयत्वात् ॥ उत्तरौ ॥ साध्यव्यापकाभावप्रतिपोगीत्वं विरुद्धत्वेन च प्रतिपोगीत्वं ये मासमान रावदभावयोर्व्याप्यग्रहः भिन्न
ग्रहसाहसगतीत्वं तत्रान्यथाव्यतिरेकिचित्तोपपत्तेः ॥ पदार्थतिसतः साध्यवदत्वासाध्यवद्वित्वानधिप्रित्वानधिकरणात्वं साध्या
समानाधिकरणाधर्मत्वं साध्यवद्वित्वानधिकरणाधर्मत्वं वाच्यम् ॥ च व्यतिरेक्यतिव्याप्यः तत्र साध्यापु सिध्यात्वयाज्ञानविरहा
ते ॥ असाधारणो व संकर एव अनेनापि रूपेण तस्य दोषत्वात् ॥ न च साध्यवद्वतिवृत्तिमत्त्वज्ञानात् साध्याभाववकं तित्वज्ञानपावश्य
तेन विना साध्यवद्वित्वानाहितिवाक्यम् ॥ उपजीव्यत्वेन भिन्नत्वात् उपजीव्यत्वेऽपि साध्यवतिनवत्तं तद्विज्ञानं स्वतोऽरूपकमि
ति विवृतं ॥ त ॥ असह्यारज्ञातस्य विरोधितपाव्याप्यप्रग्रहप्रतिबंधकत्वात् ॥ व्यभिचारज्ञानविरोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत् ॥ ततु
विरुद्धस्य स्वार्थानुमाने माने दोषवत्त्वेऽपि पदार्थानुमानेऽपार्थक्यत्वमप्योपताज्ञानेन तिष्ठितानन्वयादिति चेन्न ॥ अपोप्यताज्ञानता
ज्ञानस्य विरुद्धत्वे ज्ञानोपजीव्यचकत्वे तत्त्वे तस्यैव दोषत्वात् ॥ एवं बाधेऽपि प्येवं ॥ सवापे विविधाधने त्रिविधः ॥ साक्षात्साध्यभावव्या
भावव्याप्यत्वात्साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात्साध्यव्यापकविरुद्धोपसंभात् ॥ यथा धर्मवानपेपोपधर्मवत्तपानुपसंभ्यमानत्वात् ॥ नानि
कत्वात् ॥ ज्ञानाशयत्वात् ॥ तच्च सवापसाध्यव्यापकविरुद्धोपसंभइति न त्रैविध्यम् ॥ तदशून्यऽपि साध्याभावतद्वापकाभावव्याप्यत्वेना
पितानस्य दोषत्वात् ॥ न च धर्मवानपे तदभावकत्वात् इत्यधिकं तं समानाधिकरणात् ॥ तस्याभावापुतिपोगीत्वं व्यापकत्वमभेदेऽपि
धर्मवानपे धर्माभाववत्तपोपसंभ्यमानत्वात्तद्वत्तपानुपसंभ्यमानत्वादिति ॥ अनेकोक्तिर्कोटिकमेव निषेधसाधनेऽपि विविधः प्रतीतो

तसः

३८

मुपसंभात्साध्यव्यापकाभावोपसंभात् ॥ साध्यव्यापकविरुद्धोपसंभात् ॥ यथा निरनिकोऽपमपिमत्वात्तदधर्माभावस्यत्वादुप
वत्वात्सर्वज्ञापेपिरोधराहारापिपथाच्छ्रुगारुप्रभववन्दिमानपेकटुकासुरमिपोरधर्मवत्त्वात् ॥ अपेचवापुवा सिद्धस्वरुपासि
हासाधारणसंकीर्णकचित् ॥ सन्यतिपक्षत्वेन समानवलवोचितसाध्यवियर्षयसिगत्वे परस्परप्रतिबंधनामकोरबोधकत्वात् ॥
वसेचनपक्षे सपक्षत्वादिव्यतिरेकिण्यभावात् ॥ नापिसमानव्याप्यपक्षधर्मोपाज्ञातयोः प्रतिपक्षत्वात् ॥ मुग्यदुपस्थितेः कारणा
वशेन त्वपरसाधारणत्वात् ॥ अथवरक्तनो अतत्प्राप्तकत्वासत्पिपक्षधर्मो भगएकत्र आचर्यकइतिस एव दोषः ॥ तच्चतपो वि
रोधभंगेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्यदिभंगनिपसइति वाक्यम् ॥ चिरोधे अनुमित्यापनेः विरोधेनुव्याप्यभंगतिपसइति चेत् ॥ विप्रतिरद्वत्त्वज्ञा
नानेतरं व्याप्यदिज्ञाभंगनमुपजीव्यत्वेन व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात् ॥ ननु साध्यतदभावयोरेव तद्व्याप्यत्वेनावधारितपोर्विरो
धादेकत्र नतिश्रुपः ॥ किंतु संशयनिश्रुपे वान्यतरव्याप्यसंशयइति ॥ व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न ॥ उभयोरेकश्रुतिश्रुतानंतरं अ
न्यतरव्याप्यसंशयइत्युपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् ॥ इषकं ता विज्ञेयमानवलविरोधिसामग्रीप्रतिबंधेन विर्यापाननकत्वेन तु
व्याप्यपक्षधर्मताविरहरावसदेतोरपिसन्यतिपक्षत्वात् ॥ एकत्र व्याप्यभंगज्ञानद्वारावस्य दोषकत्वे च कपेरादे श्रुनातुमाने
न प्रतिरोधः ॥ उपस्थितावपितस्वाधिकवसत्वात् ॥ नत्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेतालुमानमानमात्रोद्धेदः ॥ नवविरोधिव्या
वस्य नवलत्वसंक्राणयोगः समानं वसत्वे प्रातिरोधसंवे ॥ अधिकवसत्वेन रशिरः शोचानुमानवतेन वाधरावेति वाक्यम् ॥ अग्य

माराविशेषदशाद्योप्रतिवाहिकायेन सर्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः॥ अनुमानात्पूर्वपञ्चादामानांतरेण तस्य न्यायिकबले वत्त्वानि
 ह्यरात्॥ निरूपरोवानुमानवैयर्थ्यापत्तेः॥ तच्चैव विरोधिकायात्रस्य समाने बलत्वाभावात्॥ इति॥ व्याप्तिप्रसङ्गस्यैव त्वमिति प्र
 त्यज्ञाहेति॥ भावेनैवानुमानप्रतिरोधः कथायांतदुपमाचेत्॥ तत्र नानाहत्वात्तु विरोधिव्याप्यदयसाधारणत्वात्संशय
 जनकत्वं ह्यकंता बीजमिति तत्र॥ एकैकं हि सत्यप्रतिपक्षेन तु वशीर्षाकैकं च न संशयकमिति॥ अनुमितिद्वयस्य प्राप्ताप्यग्राहकापुत्रा
 त्रिद्वेषकता बीजमित्यन्ये॥ तत्र॥ परस्परप्रतिबंधेन नुमितिरेवानुत्पत्तेः॥ लकोरस्तस्य प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिः संशय
 ह्य॥ विरुद्धोभयज्ञानसामान्याः संशयजनकत्वात्संशयद्वारा स्य ह्यकत्वेन च संशयस्याननुमितिः॥ बाधस्येव विरोध्यापि स्थिते नुमि
 तिसामान्यविधेरकत्वेन च धारणात्॥ अन्यथा बाधेऽथनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्॥ अधिकबलतया बाधेन प्रतिबंधात्तु व्यबस
 त्वां नुमिति स्यादेव॥ सामग्रीत्वात्॥ साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रतिबंधकत्वेन च तद्वैधकस्य बुद्धिरादैः प्रत्येकप्रतिपक्षेन कत्वेन च बा
 रितात्कथं संशय इति चेत्॥ प्रत्येकज्ञानमुत्पद्यमानां सती संशयः न तु प्रत्येकं संशयजनकमिति चेत्॥ साध्यात्वदभावपौर्वितेन न प
 रैकज्ञानस्यापरधीन्यतीति बाधकत्वतया साध्याभावव्याप्यत्वस्यापि साध्यविरोधित्वात्तदुद्देशे साध्याधीन्यतिबंधकत्वात्॥ विरो
 धिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेन तत्रत्वात्॥ निबंधतुहेत्वाभासानाफलद्वारकं लक्षणमने कांति कः॥ न्वयाद्यतिरेकाद्वैकौद्यपस्थापक
 तया संशयः फलम्॥ विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम्॥ अथैवैकधर्मेऽपि विरुद्धोऽप्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव बाधेऽन्येति

रासा०
80

विपरीतज्ञानेन हेत्वमिमांसाहेतित्योद्यः कार्यत्वाहिति विरुद्धे बाधसंकरेऽप्यदोषः॥ अधिद्वैकैकांतिकादिवतुष्यप्यज्ञावात्यालिगत्वज्ञानं
 बाधेपक्षधर्मे हेतौ व्याप्तिबाधः॥ प्रकारासमेतुन व्याप्तिपक्षधर्माभावात् फलम्॥ नाथसिगत्वज्ञानम्॥ व्याप्यादिबुद्धिसत्त्वात्॥ नापि वा
 यरीतबुद्धिः स्वसाध्यविपरीतेनातिपमात्॥ नापि संशयः प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात्॥ किंतुकथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासाफलम्॥ तथा
 वप्रस्तसाध्यहेत्वोः किंतत्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मोपस्थितिप्रकरणासमः॥ न त्वनुपास्थिते प्रतिपक्षे राकत्रे जिज्ञासाकि
 तु निर्णयः॥ अथ ज्ञातुमिका जिज्ञासासर्वधनताज्ञानात्संशयादेतिकथं तेन विना विरोधिसातज्ञानसात्रीति चेत्॥ असतिप्रतिप
 क्षेन जिज्ञासासतिसेत्यव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणासमस्यापि जिज्ञासाहेतुत्वात्॥ न चानैकांतिकोतिव्याप्तिः अत्र हि संशयद्वारा साध्यो जि
 ज्ञानात्॥ सा अत्र हेतुसमीचीनत्वे इति॥ ननु परामर्शयोरेकद्वयानुत्पादात्कथं प्रतिरोधः॥ तस्योत्पत्तयोरेकद्वयसत्त्वादिति॥ एका
 नेतरमपरहेतुव्याप्तिपक्षधर्माज्ञाताभ्यां अग्रमविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपक्षो विनाशात्॥ नचोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्माज्ञातानां परस्पर
 नाभ्यां अग्रिमविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपक्षो विनाशात्॥ नचोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्माज्ञातानां परस्परमतिबंधात्परामर्शोत्प
 इति वाच्यम्॥ निमग्नविशिष्टज्ञानोत्पत्त्यादिज्ञाने चतुष्षपस्योपायभावात्॥ परतुव्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिब
 धात्॥ नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति ह्यकता बीजम्॥ तत्र॥ व्याप्तिस्मृतिविना सत्यप्रतिपक्षाभावात्॥ वाहिभ्यां व्याप्यभावनाच्चेति मैवम्॥ हेतु
 दयसमहालेबनाद्युपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयव्याप्तिपरामर्शोपज्ञानमुत्पद्यते॥ अतएव कदाचिद्वैकैकपक्षकारणात्रैकमपि कार्यम्

अवि

89

यद्यनेता दशपदमर्शस्वस्वाद्युमानेप्रत्यक्षादितः परस्परतुवाद्युपन्यसत्यापोत्यापितप्रमाणवरात् ॥ अस्य तु केवलान्वयित्यपि संभवः ॥
 द्योः भिद्येकप्रमेयत्वादित्यत्राभिद्येयत्वेद्यनिश्चयताभावप्रतिपत्तिरिति ज्ञातव्यत्वे सति वरमात्रहस्यन्यधर्मात्वात् वराभ्यां न्याभाववत् ॥
 द्यरूपवच्च ॥ द्यनिश्चयताभावोऽभिधेयत्वप्रतिपत्तिरिति कः वरान्ति नित्याभावात् ॥ द्यनिश्चयताभाववदिति विशेषादर्शनदशायां
 नचयत्वेकमापितेन त्रयविरोधस्यैवदूषकत्वेन अधिकस्य व्यर्थत्वात् ॥ असिद्धिर्न्याय्यपक्षधर्माता विरहः प्रत्येकमतनुगमात् ॥ अथ
 त्येकाभावानुगतो व्याप्यपक्षधर्माता विनिष्ठाभावोऽसिद्धिः ॥ यद्यपि विनिष्ठापस्यापक्षे प्रत्येकाभावव्याप्तिरं परसिद्धौ तत्र अनन्यत्वे
 प्रत्येकाभाववत्त्वसदस्यननुगमः ॥ तथापि विशेषार्थवच्छिन्नप्रतिपत्तिरिति को विशेषाभापय च विशेषणविशेषसंबंधाभावो वा विनिष्ठाभा
 वोऽनुगतइति चेत् ॥ विनिष्ठाभावज्ञाने पित्याः त्यादिप्रत्येकाभावज्ञानेऽभावनैवानुमितिप्रतिबधोवादिनिवृत्तेऽनेति तत्प्रत्येकाभावा
 यात्येः ॥ अथान्यथातेषां हेत्वभासांतरातायतेः ॥ नचविनिष्ठाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावोद्घोषो न स्वतंत्रइति वाच्यतः ॥ प्रत्येकाभावस्य स्वतंत्र
 एवदोषत्वसंभवात् ॥ वस्तुतो विनिष्ठाभावोद्घोषरूपनमप्रत्येकस्य संबंधत्वेनेनैवान्यथासिद्धेः ॥ व्यर्थविशेषणत्वात् ॥ प्रत्येकाभावस
 ज्ञात्वानविनिष्ठाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वात् विनिष्ठाभावानुगतेऽपि प्रत्येकाभावनैवादिनिवृत्तेऽनेति तत्र ॥ अतएव व्याप्यपक्षधर्माता वि
 निष्ठाज्ञानविषयाभाववत्त्वं प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वात् ॥ संचयमिवारादावसद्वत्त्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्राप्यम्यात् ॥ तदुद्भावनैवादिनि
 वृत्तेऽनेति स्वतंत्रदूषकः ॥ तत्र व्याप्यसिद्धार्थमुपाधौ तु भाविते विप्रतिपद्यते ॥ तस्यैव हत्वात् ॥ अमिवारेतौ वतदुच्यते ॥ यदि च

राम

89

मिवारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः ॥ तथाप्युपाधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरावेतिरस्तमः ॥ व्यर्थविशेषणत्वादेव ॥ एतेन व्याप्यपक्षधर्म
 ताभ्यतराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तम् ॥ अन्यतरत्वाज्ञाने त्येकाभावस्य दोषत्वात् ॥ व्यर्थविशेषणत्वाच्च ॥ यत्तु व्याप्यपक्षधर्माता प्रमिति विरह
 आश्रयासिद्धाद्यनुगतोऽसिद्धिः तस्य पक्षधर्माता वैशिष्ट्यास्यतमिति ज्ञासिद्धात्तदावोक्तानुगतेऽभावापितुं वाशक्यरावपत्तिरिति व्याप्यपक्ष
 धर्माता विनिष्ठापत्येति विरहः सदेतुसाधारणः स्वप्रमिति विरहोपकिंचित्प्रतिपत्तिरिति विरहो वा सदेतावपि सकलप्रमिति विरहो दुर्निवृत्तः
 ॥ व्याप्यभावादेव तदुद्घोषरावदेषऽपजीव्यत्वात् ॥ यदि प्रमिति विरहः स्वरूपसत्त्वेव दोषः कारणभावत्वात् तदा व्याप्यपक्षधर्माता प्रमितिर्न स्यात् ॥
 नस्याच्चेहेत्वा मात्यताज्ञानाभेदद्वयकाराभावात् ॥ तेन व्याप्यपक्षधर्माता प्रमिति पक्षधर्माता प्रमिति विरहान्यतरत्वेन असिद्धित्वम् ॥ अन्यतर
 त्वतद्व्याप्यत्वे तच्च उभयविरोधो नानाव्यापिरिति निरस्तम् ॥ व्यर्थविशेषणत्वादेव ॥ स्यादेतत् ॥ व्याप्यपक्षधर्माताभ्यां निश्चयः सिद्धिः
 ॥ तदभावोऽसिद्धिरतएवाव्याप्यपक्षधर्माते दारोप्यरूपासिद्धिरित्यनुमितिर्ननु व्याप्यपक्षधर्मादपि तदनिश्चयेन चैव सदेतोरथाभास
 त्वतदभावस्यापि हेतुत्वमिति ॥ दशाविशेषे इष्टत्वात् ॥ संप्रत्यक्षरूपसतिद्विधाकारणाभावत्वात् ॥ नचव्याप्यादिप्रत्येकाभावनैव कुत्र
 याभाववत्त्वदूषकः ॥ आवश्यकत्वादिति वाच्यम् ॥ विनिष्ठापनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य कार्यानुत्पादकावादिनि ॥ मेवम् ॥ एवं सच्यमिवारा
 देरपि अत्रैवातर्भापप्रसंगात् ॥ असिद्धेः स्वरूपतत्त्वदोषत्वे स्वज्ञानाद्येव मिवाराद्यनुद्भावनत्वात् ॥ यदि च तस्मात्सिद्धिर्नोत्पद्यतइति तस्यो
 पजीव्यत्वं तदा अत्रासिद्धादिज्ञानासिद्धिर्नैति संचयप्रत्यक्षदोषः स्यादसिद्धिज्ञातापरस्योद्भावेत्यज्ञानार्थमुद्भावितासिद्धिर्विनिर्वाहा

अथ विप्र

४२

र्थवा आश्रया सिद्धादिज्ञानमात्रं प्रकथं च हेतुतदाभासविवेकः सिद्धौ दपोरपि हेतुत्वान्न सिद्धौ तदाभासत्वात् तद्व्यभिचारः सदेतौ सि
 द्धिमत्त्वं इत्यतः क्वहेत्वाभासत्वाभावात् ॥ अथ सुषुप्तौ जागरेऽपि व्याप्य प्रवृत्तवर्त्तमाना सत्त्वेतदिति क्वपे अनुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रवृत्तः ॥
 सव्यभिचारो जथावधारणादिति असिद्धिरज्ञातापि हेत्वाभासः न चैवं हेत्वाभासाद्विषयं ह्यस्यां तर्भावोऽपि तेन रूपेणाव्याप्य सिद्धा
 देरेव गहादिति चेन्न ॥ एवं सव्यभिचारिण्यसिद्धिस्तद्विषयत्वं तत्त्वात् उपजीवनात् ॥ ननु अत्राव्याप्यसिद्धिरपि प्रथमं कस्यात्सुषुप्त्यादा
 वतुमित्यभावः ॥ कारणभावात्कापानुत्पादो हि न प्रतिबंधकमात्रात् किंतु कारणभावादपि असत्यपि प्रतिबंधकं न न्यभावेन दाहा
 नुहानुत्पत्तिः ॥ अथाऽपि न्युत्पादो हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत् ॥ तर्ह्यनुमितौ मयोगादिरपि न हेतुस्याद्वैत्वाभासादेवानुमित्यनुत्पाद
 तद्वातिरेकेणानुमित्यनुत्पादामारात् सिद्धेरेव तदेतुत्वे चरमकारणमेव हेतुः स्यात् ॥ अन्येतुगसक्तौ प्रथमं प्रतिबंधं द्वित्वं व्याप्य क
 मता विरहं तच्चिपतपोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वं तत्राधिकसमानं बलौ बाधप्रतिरोधौ प्रतिबंधं द्वित्वं व्याप्य क
 सत्रिपतौ च सव्यभिचारविह्वौ न चानुयोगसिद्धौ तर्भावः ॥ व्याप्य विरहं निषत्त्वेन ज्ञातयोः स्वातंत्र्योदयकत्वात् ॥ न मे विदोषदर्शनं
 स्येवेति तत्र ॥ अत्रापि व्याप्यज्ञाधर्मता विरहस्यासिद्धिर्पर्यवस्यति तत्रोक्तमेव ॥ अन्यतरत्वेन सक्तौ व्यर्थं विशेषणत्वात् हेत्वाभा
 सांतरावहिते सव्यप्यपि प्रकथं तानि क्वपि विरोधो रूपस्य विवर्त्तनात् ॥ तच्चाव्याप्यसिद्धादिकमेवति ॥ उच्यते ॥ अत्राव्याप्यसिद्धि
 स्वप्रासिद्ध्याप्यत्वासिद्धिक्वप्येकमेव शेषः त्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्चापुमिति प्रतीतिं वधात् ॥ ननु विरोधाभावः परामर्शविशेषाभावात्

राम

४३

नानुगतेन त्रयारास्यसिद्धित्वेन संग्रहो महर्षिराकृत इति तन्निभागाविरोधो न बाहेत्वाभासाविवारम् ॥ अत्राव्यप्यप्रवृत्तवर्त्तमाना वि
 रहं प्रोक्ते सिद्धिर्भेदमध्यमध्यासते ॥ तद्व्येतुपथाप्यव्यभिचारद्वयसिद्धौ तद्व्याप्यप्रवृत्तवर्त्तमाना विरहोऽपि न चैसा ज्ञात्यतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोः
 व्याप्य विरहसिद्धौ नव्यव्यभिचारविरोधो रपि संग्रहे विभागाव्याधातस्वत्यत्राभिप्रायस्वनिषेद्धमशक्यत्वात् ॥ अथवा शास्त्रे परिभाषा केदाप
 तैः सव्यभिचारदेरेवं रूपसत्त्वे व्युपजीव्यत्वेन प्रथमं उपधेयं संकरेऽप्युपाधेरसंकरात् ॥ ननु अत्राव्यप्यप्रवृत्तवर्त्तमाना विरहोऽपि न चैसा ज्ञात्यतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोः
 नवशरीरेतया विरहं निषधलमिति वाच्यम् ॥ अत्राव्यप्यप्रवृत्तवर्त्तमाना विरहोऽपि न चैसा ज्ञात्यतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोः
 नाप्यर्थकम् ॥ अत्राव्यप्यप्रवृत्तवर्त्तमाना विरहोऽपि न चैसा ज्ञात्यतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोः
 ति ॥ उपाधिस्वनव्यविरोधः ॥ अत्राव्यप्यप्रवृत्तवर्त्तमाना विरहोऽपि न चैसा ज्ञात्यतिबंधकत्वेन बाधप्रतिरोधयोः
 सामानाधिकरण्यामनोपाधिकत्वे व्याप्यः ॥ साध्यव्यापकसाधनाव्यापकस्य धर्मस्य तिरनतद्विरहः ॥ अपितु तत्रिप्रतः नैचैव सुपजीव्यत्वे
 नेपाधिहेत्वाभासात्सुपजीव्यत्वे पास्वतोदयकत्वेन तदर्थपरसुखनीरीकृतत्वात् ॥ न हि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमनुमिति विरोधि
 किंतु व्यभिचारोचयने स्वव्यतिरेकेण सत्यपि कृपावाते दुर्ते सुपाधववश्यं व्यभिचारः उपाधेरेव व्यभिचारिणि ॥ अथ योजकान्यथापि
 दौ च सोपाधिना सिद्धौ प्रतिकूलतको नु कूलतकाभौ वापुपजीव्यत्वे सति स्वतोदयकावयनेन हेत्वाभासो ॥ स्वरूपसतेरिव प्रतीतिबंधकत्वा
 दित्युक्तम् ॥ बाधो न साध्याभाववत्प्रकथं पक्षरूपभावप्रतीति योगीको व्यकत्ववाच्यं साध्याभावज्ञानमात्रस्य पुनो न चिना विकलस

आदि

83

स्वाज्ञानेबाधावादि तिवत्पते ॥ तैत एव साध्याभाववत्यकृति त्वमपि नासिद्धि संकीर्णव्याप्यते क्वचित् साध्याभाववत्त्वप्रमा विषयप्र
 कृक त्वेप्रमिते साध्याभाववत्यकृक त्वेप कृनिष्टप्रमा विप्रपत्तप्रकार भावप्रतिपत्ति साध्यक त्वेवेति विव क्ति ते विवेकेन साध्या भा
 वप्रमेवदोषः ॥ साध्याभाववत्त्वज्ञानान्तरूपसति हेत्वाभासत्वात् ॥ प्रमात्वज्ञानं विनाधिकवलत्वाभावेन दोषत्वात् ॥ ययमायोऽप्येप्र
 मात्वज्ञानेनानुमितिपुतिबंधाच्च ॥ **अथ साध्याभाववतिपक्षे हेतोः सत्वज्ञानेव्यभिचारसदृशानेत्वं सिद्धिः संशयतं द्योपत्वाभा**
वेनपक्षत्वाभावेऽप्यसिद्धिः क्वचनचपक्षमिनेव्यभिचारोदोषः व्यर्थविशेषात्वात् ॥ सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्यापेः साध्याभावव
तिसाधनमत्यवगमादेव भगवत्तनचैवंसंदिग्धसाध्यदृष्टांतं संदिग्धानैकोतिकृत्य चैव्यभिचारसंवापादनुमानमात्रोर्द्धेऽपु ॥ प
क्षेसाध्याभावपुतीत्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वादाधः प्रपक्षे साध्याभावपुतिर्हि साध्याभावहेत्वो संवेद्योत्वेनित्येकविनिर्वद्य
त्वेननोपजीव्यत्वेऽन्यथाबाधदशापक्षे हेतोरज्ञानासिद्धिरव ॥ नवोभ्यावितव्यभिचारानिर्वोहायैवाधोभ्यावनमावश्यकं इति ३ प
क्षेसाध्याभावपुतीत्यभिचारो भ्यावनेपरसंकथ्यतानावश्यकत्वात् ॥ तत्वेवातं त्रिजीहमेव दृष्टांतं कृतत्वात् ॥ कवादिहस्तः रतकइत्युभ्यावना
त ॥ वदिरनुहइत्युभ्यावनेसाध्यवसितिबाधः एवगीतिमेनेतत्र ॥ पक्षे साध्याभावप्रमास्वाथानुमानेपदिनदोषसादोपरप्रत्यपि
नस्यादविशेषादिति ॥ तदुभ्यावनेस्यदुरनिरस्तत्वात् ॥ अथोपनीतकोचनमत्वविशिष्टव्यनुमितेः सदिरपिनः कोचनमपव

रामा०

83

स्त्रिंशजन्मायाः आभासत्वं हेत्वा सा सावीनेनतानुमितेः पूर्वतत्रव्यभिचारज्ञानं विशिष्टस्याप्रसिद्धातदभावस्याज्ञानात् ॥ अत रा
 रोवप्रमासदिरपिनः कोचनमपवद्व्यभावस्यादाधान्नत्वं भासव्यधिकेरावक्त्रियप्रतिपत्तिगीकज्जात्राभावइतिवेत्ता ॥ वस्तु
 तोव्यभिचारस्यापित शसत्वात् ॥ ज्ञानंचतस्यबाधयेवानुमित्यनतरमेवकुचवद्व्योकोचनमपत्वस्यानुमितोवेत्तमानेकंच
 नमपवद्विमानिति अनुमितिर्नस्यात् विविशिष्टस्य पूर्वमज्ञानात् ॥ चद्व्योकोचनमपत्वांशेवानुमितेराभासत्वेवद्व्योसिगस्यासिद्धे
 व्यभिचाराच्च ॥ तवानुमितेर्विषयाभावावीनमप्रमात्वं किंतुहेत्वाभासाधीतं तस्यहिज्ञानमनुमितिबंधं सहेत्वाभासः ॥ नवत्याध्याभा
 वोज्ञातः प्रतिबंधकइतिनहेत्वाभासः ॥ वस्तुतस्तुपनीतस्यानुमितौज्ञानेमानाभावः यस्यमिज्ञादोषप्रतिपत्तिवत्त्वेनतत्कल्पनमन्यथा
 पूर्वापस्थितसकलमानेपथाथानुमित्युक्तेः अपिचैवपराधीनुमानेऽप्युपनीतभातमानेबाधितोर्थोऽपवीतोमभातइत्युभ्यावनादेः
 चिदपेतवैयर्थ्यात् ॥ यवादिदेशानुमित्यं प्रतिबंधं चतत्रबाधोदोषइतिचेतुत्वंस्वाथानुमानेऽपिअतरावपत्रसामान्य
 तोदशानुमानमेवैतस्वाधसहापविशेषानुमायकं तत्रबाधकानामाभासत्वेतत्पुक्तसामान्यतोदृष्टस्याभासत्वमितिबाधस्यासा
 कर्षेनचविशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यप्रतिज्ञातार्थीतरं सामान्यविप्रतिपत्तौतुत्रनेतरबाधकापेक्षेतिवाच्यंस्वाथानुमानरावेवा
 वंधंसेकरस्योक्तत्वादिरसमनुमित्यप्रतिबंधेनकत्वनतत्रबाधस्यादोषत्वात् ॥ तनुपक्षेसाध्याभावमहवत्साध्याभावव्याप्य
 व्याप्यप्रहोः पिद्व्योकोविरोधित्वाचिशोकातथाचसाध्याभावसंबंधोव्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यादाधः ॥

साध्याभावव्याप्यं च वेदित्वादिकमेवेति चेन्न यत्तु हेतुसाध्याभावज्ञापमानेनाज्ञातेनापदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यावबुद्धिः
 व्यभिचारावप्यप्ये साध्याभाववुद्धि विनैव सातर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययो रगत्त्वमात्रविशेषोः सत्युपि कृत्वे अपतुल्यव
 सेने सत्युपि पक्षोऽविकलसेन बाध इति चेत्तत्त गमकतोपपत्तिकरूपसाकल्यं हि बलेतच्चतयोः तुल्यं शीतमितिकथेन सत्युपि कृत्वे
 गमकतोवर्हिर्भूतं च न बलं अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथा सिद्धत्वं च लेतहातः साधनवर्तिपक्षे साध्याभावानुमितावनेकोतिक
 त्वमेव पक्षे साध्याभावग्रहवदिति पक्षे तदप्यसिद्धतस्य दोषत्वानभ्युपगमात् ॥ अन्यथा हेत्वाभासांतरतापत्तेः अथ हेतुतः सा
 ध्यासिद्धि संभाधनाप्यमिचारा सिद्धे बधिन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्याप्ति चार सिद्धिरित्युपजीव्यत्वादाध पक्षे अन्यथा हेतोरसा
 धकत्वे सिद्धे संभाधना विरहाध्यामिचारबुद्धितस्यां सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यप्योऽन्या अप्यइति चेत्साध्यासिद्धिमुत्तरे हेतुसा
 नस्य प्रमिति साध्याभावसहवर्तिहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् ॥ तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमातृता
 र्पनात्तदभावादिति सैव दोष इति चेत् सत्यम् ॥ किंतु साध्याभावप्रमाव्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका - प्रत्वात् ॥ न स्वतंत्रा अपतुल्यव
 के साध्याभावज्ञानत्वेन प्रमितिपक्षकत्वेन तु साध्याभावसमानाधिकरण्यासाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तं तस्य लक्ष्येऽथ - सत्त्वात् ॥ अ
 थ प्रत्यक्षादौ प्रमात्रं प्रमिति स्वतंत्रा वा बोधोषत्वेन - प्रमिति अनुमितावपि स दोष इति चेत् ॥ तर्हि हेत्वाभासः अनुमित्य साधारणोष
 स्यत्वात् ॥ स नो योगाभाववत्त्वस्य सत्त्वप्रतिबंधकत्वादेतुत्वाभिमतत्वेनेति त्वेनासाधकता सितात्वाभावाधिपक्षे

कत्वे सिंगमिति चेत् ॥ अन्यत्र तथा कत्वाकल्पनात् ३ चते ॥ यत्तु साध्याभावनिष्पन्नः साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिष्पत्त्यात् नानमात्रा
 र्थनिष्पत्तेः प्रामाण्यात् न ह वै व्यभिचारेन ज्ञातार्थ निष्पत्त्यप्रसंगाच्च प्रतयाचोपजीव्यत्वेनाधिकवसत्त्वेन वा यत्तु साध्याभावज्ञानस्य प्र
 मात्वनिष्पत्तेः सति व्यभिचारेनाप्येत्युभयथापि साध्याभा निष्पत्त्याधीन व्यभिचारज्ञानात्पर्वज्ञाते साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष
 उपजीव्यत्वात् यदि पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिष्पत्त्यो ननु मिति विरोधित्वा व्याप्ये कृत्वेन तया हेतुज्ञाने विशेष दर्शनत्वे
 न पक्षे साध्याभावज्ञाने परिभयसाध्यसाधपेदेव पर्वतेष्वपि च वान्ति न च साध्याभाववुद्धिरेवा रगत्त्वमात्रविशेषासातिपक्षवत्प्र
 तिबंधकेति वाच्यम् ॥ रज्ञाने हेतु रज्ञानमिति ज्ञानेऽपि विशेष दर्शनेन रज्ञानत्वस्य शोखेपीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्यवानुमानादादिवाक्येन
 यत्तु साध्याभावज्ञानादनुमानाच्छेदप्रसंगाच्च ॥ अथ यत्तु साध्याभावप्रमेव साध्याभावहेतुविषयं तं वा व्यभिचारत्वेन दोषनतुत
 स्याः प्रमात्वज्ञानमपि चेत् ॥ तै ॥ प्रमाया अप्रमात्वज्ञाने भांतामुमिति न स्वातन्त्र्येन स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वममात् ॥ अ
 नुमितिप्रतिबंध इति न न्यपजीव्यत्वे ॥ यत्र साध्याभावप्रमितिज्ञाने न स्वतो दूषकं किंतु - सत्त्वात् पक्षे साध्याभावनिष्पत्त्ये कुर्वत
 व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेत् ॥ अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्तिपमतः साध्याज्ञानानुदयात् ॥ तस्यैव प्रतिबंधकत्वात्तदादौ तथाद
 र्शनि साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वात् साधारणत्वेन साध्याभावप्रमाहेत्वाभासत्वे साधारण्येऽपि ज्ञापमाने स
 दततनुमितिप्रतिवध्यातिवध्याति तस्यैव हेत्वाभासत्वेन च साध्याभावप्रमाऽनेति निष्पत्त्यदशापोपक्षे साध्याभावहेतुताव्यभिचारे

送和味

82

रद्विवाद्यम॥ प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभाव निश्चये तु त्वेन तदज्ञायां तदभावात्तत्पक्षधर्मात्तावसेन प्रसिद्धं बाधात्रसितोतिबाधप्रथक॥ प्र
सिद्धाभाववति प्रकृत्यमिवागच्छसिद्धिरिति चेत्तर्हि अत्र सिद्धाभाववतिसपक्षेयमिवातमपिन साधयेत तदज्ञानोक्तसाधनेऽनुमिति
प्रमास्यात् अथ प्रकृत्यैरन्यएव धर्मादिः सपक्षेर्हि गोत्वप्रथिवीत्वद्वयत्वादेरप्रसिद्धसाक्षाद्यनुमाननस्यात् साक्षादिप्रत्येकत्व
मिचारात्। यदि साध्यत्वावच्छेदे हेतुसाक्षात्त्वादिवच्छिन्नप्रतीयोगीवाभाववतिन गोत्वादिकमिति न व्यभिचारस्तर्हि धर्मैः र्थव्यभिचो
राभावात् साध्यत्वावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिवावमसिद्धमपि साध्यधर्मगोत्वादिकमिति न व्यभिचारस्तर्हि धर्मैः र्थव्यभि
चोराभावात् साध्यत्वावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमितमसिद्धमपि साध्यधर्मगोत्वादिकं साधयेत्तद्विना बाधोदोषः इति वयं सा
ध्यभाववन्मात्रसहचारो न व्यभिचारः साध्यप्रागभावध्वंसवद्वित्वेन व्यभिचारितयप्रथिवीदिनागंधादेर्द्वयत्वादिनागुणोत्पानु
मानभंगप्रसंगात्॥ किंतु साध्याभ्यंताभाववद्रामित्वमेवं च स्वप्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नतदोक्त्यपेक्षप्रतीयोगो साधने प्रकृत्य
मिचारोनेति बाधोदोषां अथावच्छेदो सिद्धसाधने अवच्छेदके हेतुसिद्धिः विदीष्टचनान्यदिनि चेत्तर्हि प्रागभावध्वंसप्रति
योगीरकद्वित्वेन एकस्य प्रवृत्तितामिष्यादेव॥ अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावध्वंसोर्वातत्समयावच्छेदेन नैव प्रयोगीति चे
त्तर्हि तदवच्छेदेन प्रतीयोगी साधनेन सिद्धसाधनं किंतु बाध एव अतथाभावात्प्रागभावध्वंसो रथं व्याप्यवृत्तित्वभंगराकवृत्ति
त्वभंग एकवृत्तित्वादवच्छेदभेदेन वृत्तिरापि तुल्यात् तत्र देशभेदभेदौ च क्वेदकोऽत्र तु सपक्षभेद इति असिद्धेरापि बाध एवोपपन्नो

एम्मा

84

व्यः न चैव मुपजीव्यत्वादाधवास्ति द्वसाधनमपि यद्युपनीयत्वेऽपि स्वतोदयकत्वात् तर्हि साध्यतानंतद्वि विरोधि रावाहिकज्ञा
 नोत्पद्यते ॥ तद्यनुमिति विरोधि अनुमितसमाप्राप्त्यनुमितिर्द्वः प्यनुमितिर्दशानि ॥ तदुक्तं प्रत्यक्षं दृष्टमप्यनुमानेन नुभत्संते तर्करसि
 का इति श्रवणानंतरमेव दर्शनाच्च तस्मात्सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तद्विकी सित द्विशेषार्थिनः साक्षीति तस्यानुमितेरेव एव सिस
 साधयिष्ये तपक् विघटनद्वारा सिद्धसाधनं दृष्टं तंतुं स्वतः ननु चाभावबुद्धिरपि न भावबुद्धिप्रतिवाधिकानेदं त्रमिति स्वमानेतरं
 ज्ञतनिष्ठपातनचाभावप्रमातया अपीरुतः शंखतिप्रयापत एव चैपीतोऽपमिति न मदर्शनादिति चेन्न ॥ विरोधिज्ञानं हि प्रतिबंध
 कं प्रत्यक्षं मस्य प्रत्येमा विरोधिनी साधनं चेदोषात्रास्येव अनुमितौ तु अभावप्रमासात्रमेव विरोधीति कथमभावप्रमाप्रांभावा
 नुमितिरिति ॥ सचापदेशविधः ॥ धर्मिग्राहकमानवाधितद्योव्यापकः त्यत्वादिति प्रत्यक्षेण ॥ परमाराजः सावयवाः भूत्वादि
 त्यनुमानेन मेरुः प्राग्राहमयः पर्वतत्वादित्तु सुवस्समेयत्वबोधकागमेन ॥ साध्यप्रतिपोगी ग्राहकबाधित्वेन्द्रिनुः कृतकत्वा
 दिति प्रत्यक्षेण ॥ शब्देन श्रवणो गुणात्वादित्यनुमानेन ॥ सावयवत्वं न गचयपदप्रतिनिमित्तम् ॥ ज्ञातित्वादित्युद्युपयानेन ॥ सा
 ध्यग्राहकबाधितं शुचिनरशिरः कपाले प्रापेगत्वादित्यनुमानेन ॥ राजस्वपंघ्राहाराकर्तव्यं स्वगसाद्यनत्वात् आरिषोमवत ॥ रा
 जस्वपकर्तव्यतामं बोधकागमेनेति ॥ अथ हेत्वाभासानामसानामसाधकत्वासाधनं त्वनसदुत्तरत्वे ज्ञात्याहीनोव स्वसाधकतासाधार
 रापेन परसाधकतायाः स्वयं वातकत्वादिसदुत्तरत्वं अथ विरुद्धत्वा नादेव स्वार्थानुमिते रिव परानुमिते रं पि प्रतिबंधकमसाद्य

अ० चिं०

84

कतानुमानेनापसिद्धीबाधुवायुक्तदुषणावगातिः सतिरहितइति समपवधेन कथाप्रवृत्तौ दुषणासात्रमुद्भाव्ये अन्यथा अर्थात्
रत्वा हि तिचेत्रदपेक्षुदे शंपरानुमितिप्रतिबंधः स्थापनाया असाधकतासाधने चतत्रावेदुषणासात्रज्ञानादेव द्वितीयंतु गत्वज्ञानात्
॥ प्रतिबंधकवत्वादि तिचेत्रदपेक्षुदे शंपरानुमितिप्रतिबंधः स्थापनाया असाधकतासाधने चतत्रावेदुषणासात्रज्ञानादेव द्वितीय
यंतु सिंगत्वज्ञानात् ॥ प्रतिबंधकवदनेनापिरूपेण दुष त्वभवइत्यभिप्रायेण साधकत्वात्प्राधान्यम ॥ नन्वेवंपेचापवप्रयोग
पेक्षुत्वादन्यथा नृत्वात्त्रैरिति चित् ॥ दुषणास्यासाधकताव्याप्यत्वसंगीरुत्पकथेति प्रज्ञास्मतापरावोद्भाव्यत् ॥ अन्यथा वि
र्कत्वापत्तेः ॥ नन्वेवस्तकत्वेनानित्यत्वानुमानेऽपिव्याप्त्यव्याप्तिनभिधेयास्यंतं उभयसिद्धत्वादितिचेत्रकथादशायां समपवे
षपतपादुषणोः साधकताव्याप्यस्थितेरावृपकत्वात् अन्यथा कत्वविरोधात् ॥ नन्वेवस्तकत्वेनानित्यत्वानुमानेन द्याप्तिसंगी
रुत्पाधिकथासंभवात् ॥ गतिः सतिरहितइति समपवधेन कथाप्रवृत्तौ दुषणासात्रमुद्भाव्ये अन्यथा अर्थात्
पस्तकथारंभे बाधस्यासाधकत्वव्याप्यगीकुरुतेतं प्रतिदुषणात्वे प्रसाध्यपेचापवप्रयोगकर्तव्य रावप्रज्ञुदुषणोपचक्षुधस्मतामा
त्रमुद्भापतत्रप्रवृत्तौ साधसमपः अन्यत्रनुपेचापवप्रयोगतिपतेतत्र ॥ कथासंपहायविरोधात् ॥ अप्यासाधकत्वेन प्र
हेसाध्यप्रत्ययापनकत्वतेनापितत्वेनाज्ञानदशायां प्रहेसाध्यधमाज्ञाननाकराचिदज्ञानकत्वसदेतावपि ॥ नन्वुतत्वात्नेसा
ध्यविशिष्टप्रज्ञानात् कत्वेतत्रहिदुषणज्ञानदशादशायां प्रहेसाध्यप्रत्यनुमितिः साध्यविशिष्टप्रज्ञानात् न चज्ञान

समा०

83

[illegible]

अ०चिं०मः

89

यतिबंधकत्वाच्चतुल्यवस्तुत्वात्पमानेन बोधितसाध्यविषयपक्षत्वज्ञानं प्रतिबंधकं तच्च प्रमेयैति वाच्यम् ॥ तुल्यवस्तुत्वात्पमानमेव
प्रतिबंधकं न तु सापमानत्वं ज्ञानं गौरवात् ॥ अस्मिद्वैक्यनचसत्यप्रतिपक्षेऽन्यतरांगवैक्यप्रमेयप्रतिबंधिकेति वाच्यम् ॥ अन्य
तरत्वं तद्वत्तद्वत्तनचतद्वत्सादृशितानाधिकारणेन सापमानस्य दोषत्वं धर्मसात्रस्य व्यभिचारिज्ञानादनुमित्यनुक्तेरापत्तेः
अन्यतरांगवैक्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यवस्तुत्वात्पमानस्यैव प्रतिबंधकत्वाच्च ॥ अन्यथा व्याप्यत्वासिद्धांतर्भावापत्तेः अर्थनैकांति
कांतिर्कज्ञानस्य तदनुमितिप्रतिबंधकं इदमनैकैकांतिरहितज्ञानमेतत्साध्यवत्तत्पक्षस्यैतत्काशीनैतत्पक्षानुमितेति प्रतिबंध
धकमेतद्वन्नैकांतिर्कज्ञानत्वाद्देतद्वन्न्यतरज्ञानवदिति चेत्तरातत्साध्यवत्तत्पक्षकानुमितेः कदाचित् गनसाध्यसिद्धावश्येत्तत्का
शीनैतत्पक्षस्यैतादृशानुमित्यसिद्धेः ॥ नापिसमीचीनसाध्यत्रनकेत्वं बाधाविरुद्धासिद्धेषु साध्यानाधिकारापत्तेस्तत्साध्यप्रतीत्य
सिद्धेः ॥ वन्निमित्तिवाच्यसात्त्विकानुमितेः सत्यत्वाच्च ॥ तवान्यसंबन्धिस्तत्रभासते सानाभावात्तद्वन्नेः प्रत्यभिज्ञादेकव्यक्तिके
तदभावाच्च न च सानुमितिनलिंगविषयत्वेन भ्रमः ॥ अतुमितौ लिंगविषयत्वे सानाभावात् ॥ किंच सावोचो भयथापि प्रमेयसिद्धि
सत्यानुमितौ भाववामावत्ववतिप्रमेयत्व एकत्रतयो रभावात् सत्यानुमितिः स्यात्तवान्यतरत्वे लिंगतद्व्याप्तिसिद्धिदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थ
विशेषतात्वाच्च ॥ अथ साध्याव्याप्यत्वमेव तंत्रं तंत्रं तंत्रं च बाधो न लोती चेत्तर्हि कुर लिंगानुमितौ वन्निव्याप्यत्वं तंत्रवन्निव्याप्यत्वं
तंत्रवन्निव्याप्यवत्तत्राकिंचिदस्यैव अथ कुर लिंगे नैव्याप्याभेद इति प्रतेतथावन्ने कुर लिंगव्यापके सिद्धेऽपि अन्यकुरस्यैव वान्नि

86

व्याप्यत्वाप्रतीतेः एवं च कर सिंग व्यापको वद्वि त्वेन भासते इति वद्वि तु मित्रिरसत्यैवेति चेत्वावादि व्याप्या लोके धृ मारोपाय त्रानुमिति
सत्रासिद्धि मेहेः सत्त्वाभावोपपत्तेः ॥ आलोक व्यापके धर्म व्यापकाभावात् अथ सिंगानुमिति विषयो नैपमतः पक्षधर्म तादातन विषयत्वा
त ॥ व्यानियमेनानुमिति हेतु विशेष राधी विषयत्वाच्च ॥ किं चैक विशेष रावत्वेन ज्ञाते विशेष रांतरधी सामग्रीत एव विशिष्ट वैशि
ष्टज्ञानमिति धर्मविशिष्ट रावत्वेन वैशिष्ट्यानुमिति रितिनन्वनुमितौ व्याप्यवज्ञानऽनुमित्यविकेह ॥ नवफली भूतज्ञानात न्य
नविषयस्यैव परामशाम्पिनुमिति हेतुत्वगोरवात् ॥ विषयान्तरसंचारात्रानुमिति रितिन ॥ परामशो स्य च मरकारतात्वात् ॥ प्रत्वज्ञा
दिसामग्रीतो वलवत्वाच्चेति चेत्तनसिद्ध साधनेन विकेहात् ॥ पद्यथैवं सिंगानुमिति पमात्वेऽपि साध्याश्रयमात्वात् केयंतद साधकत्वे तथाप्यु
क्तमसाधकत्वमस्यैवेति चेत् अस्त तावदेवं तथापि देवात्तत्र धर्मसत्त्वेऽपि केयंतदशोऽप्यसत्यता अतएवाहै न्धनप्रभवोऽग्निं धर्म
पव्यापको नत्वन्यः नववद्वि त्वेन व्यापकत्वादयोऽपि तथा तेन विना धर्मसत्त्वात् एववाप्ये धर्मसत्त्वात् धर्म व्यापकोऽग्निर्भासते स
चतत्रनास्यैवेति नसानुमितिः सत्येति परासंदेवा द्वमसत्त्वे सत्यत्वा ॥ ३ ॥ स्वज्ञानदशायां यच्चैसाध्यप्रत्ययाजनकस्वमसाधक
त्वे तथा हि विरुद्धत्वं हि ज्ञानदशावती दं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकविरुद्धादित्वात् ॥ पक्ष विशेष राभिमिन्तातर्तदशायां यच्चैसाध्यप्रत्य
याजनकत्वे सिध्यति वा धितादानी मेदमनुमिति प्रतिबंधकता च केह करूपवहेनैकांतिकत्वात् संमतवत् ॥ अनुमिति प्रतिबंधक
तावच्छेदकरूपं च ज्ञानविषयतपानैकांतिकत्वात् मेवनवसाध्या विशेषः ३ पाधि विशेषस्यानुमेयत्वात् तोपत्वेनापि पासापश

चि. अ० चिं. ४८ मनतावच्छेदक रूपवत्त्वानुमानवत् अन्यत्वेनैकोतिकवाधिरविरुद्धेयुः अप्याप्यत्वमप्याप्यत्वा सिद्धे अनैकोतिकत्वे स्वरूपा
 सिद्धसंज्ञातिप्रज्ञासाधारणोऽप्युद्देशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबंधज्ञानविषयत्वमसाधकत्वेन चैव नैकोतिकोसाधक इति सहप्रती
 तानुपपत्तिः तत्राप्याप्यत्वस्यासाधकशरीर्यत्वात् असाधकताननुगमेऽपि हेत्वाभासत्वे अनुगतमेव यस्य ज्ञानानुमितिप्रतिबंधकं
 तस्य हेत्वाभासत्वादिति ॥ सुभंभवत् ॥